

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय भूमीय व्याकरण

सं. क्र. १०

उत्तरी लिफा

REFBY-0019549

REFBK-0019549

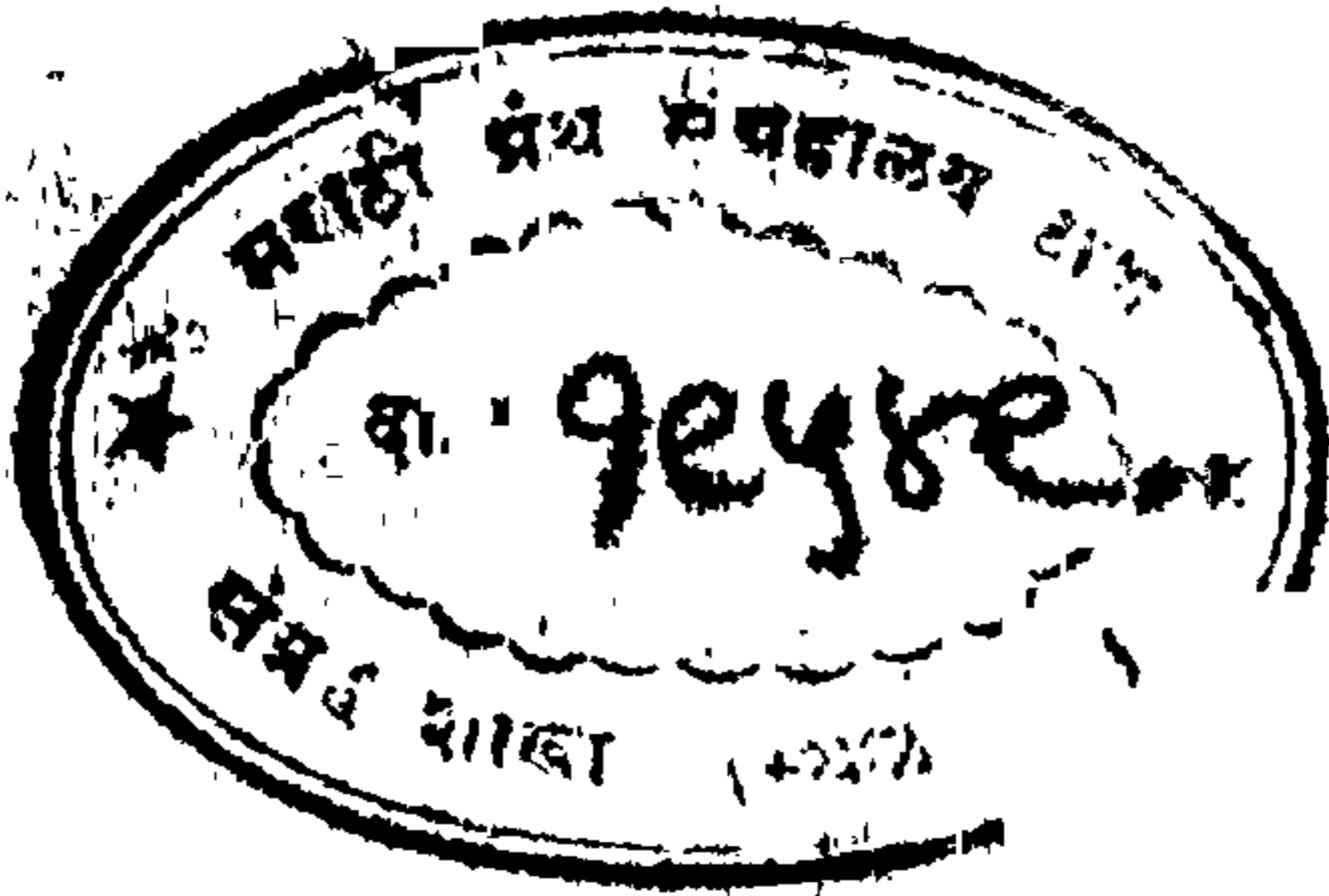
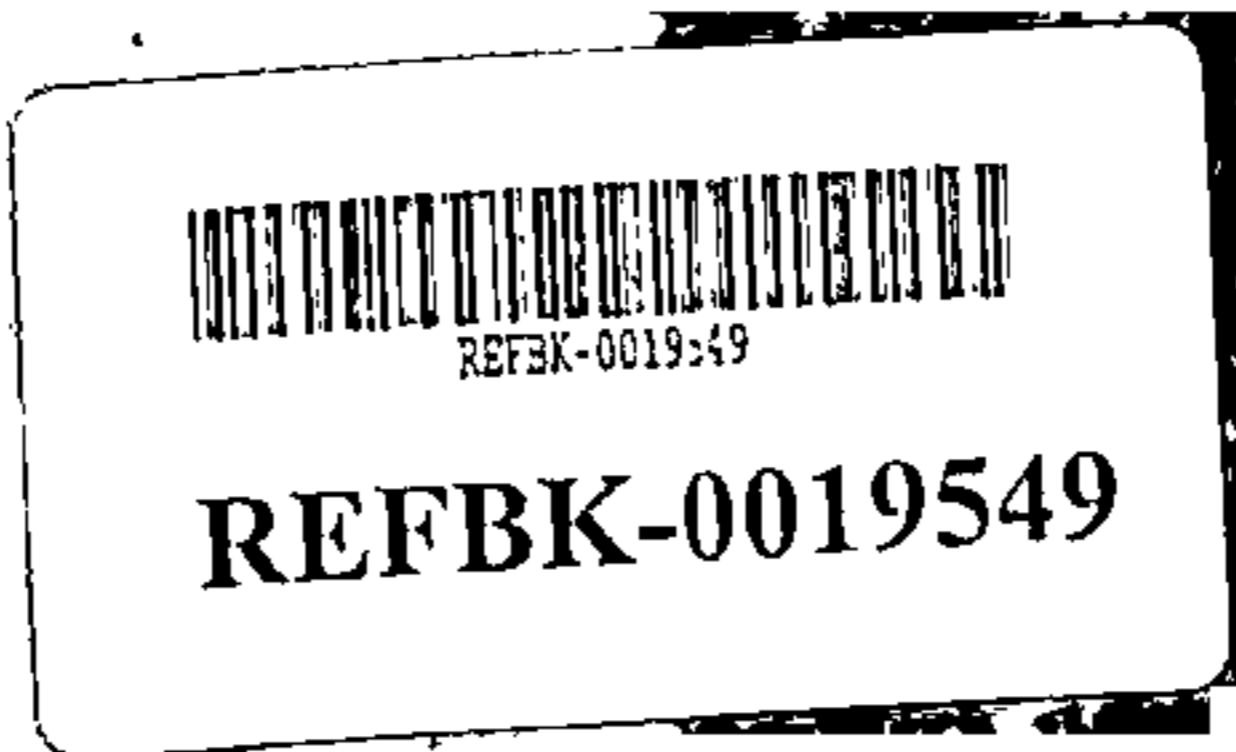
श्री ११ व ११।

१०

श्री गंध संग्रहालय - ठाणे

या संश्लेषण हे पुस्तक कल्पना
प्रदान करण्याकरीता केल्या आहेत.

गंध संग्रहालय

 महाराष्ट्र शासन
 आदिभोगीपुणेसां प्रधीये
 यो नमिनेयद्यं चरितं ज्ञाने म
 मे धा उरुपुनीयामगी उरु विये कुमि
 मयदियेपुने धमिना उतं पुन मगीयम
 यमनी याम्नासीपी ह्ये धे मनेयामि
 पुनी नमुमिनेयमिनेपी उममय्यम
 जेदेउ चीरीमदामे कसे विपु उयेयम
 क्रापाद ध्यमिने मीदिह्य

आर्यलिपी.

मुहू सन १०२४ शक १५४५ सन १९२३ रा. राजवाडे यांचे परवानगीने.

 महाराष्ट्र शासन
 आदिभोगीपुणेसां प्रधीये
 यो नमिनेयद्यं चरितं ज्ञाने म
 मे धा उरुपुनीयामगी उरु विये कुमि
 मयदियेपुने धमिना उतं पुन मगीयम
 यमनी याम्नासीपी ह्ये धे मनेयामि
 पुनी नमुमिनेयमिनेपी उममय्यम
 जेदेउ चीरीमदामे कसे विपु उयेयम
 क्रापाद ध्यमिने मीदिह्य

महाराष्ट्र शासन
 आदिभोगीपुणेसां प्रधीये
 यो नमिनेयद्यं चरितं ज्ञाने म
 मे धा उरुपुनीयामगी उरु विये कुमि
 मयदियेपुने धमिना उतं पुन मगीयम
 यमनी याम्नासीपी ह्ये धे मनेयामि
 पुनी नमुमिनेयमिनेपी उममय्यम
 जेदेउ चीरीमदामे कसे विपु उयेयम
 क्रापाद ध्यमिने मीदिह्य

आर्यलिपी.

मुहू ९९८-शक १५९९-सन १५९७ रा. राजवाडे यांचे परवानगीने.

प्रास्ताविक दोन शब्द.

नुकत्याच झालेल्या धर्मसत्रांत लो. टिळक यांनी सांगितलें कीं “कोणत्या हि राष्ट्रांत नुसति ‘सजीवता’ असून उपयोगी नाही; तें राष्ट्र ‘मनुष्यांचें’ होण्यास त्या सजीवतेबरोबरच त्यांत महत्वाकांक्षा हि असली पाहिजे, नाही तर तें राष्ट्र मनुष्यांचें ह्मणण्यापेक्षां ‘पशूंचें’ ह्मणणें अधिक योग्य होईल.” महत्वाकांक्षा ही स्वाभिमानावांचून उत्पन्न होणें शक्य नाही; आणि स्वाभिमान हा आत्मप्रत्ययाचा परिणाम आहे. जेथें हा आत्मप्रत्यय नाही तेथें लबाडाचें फावतें. स्वतःचे गतकालीन दुष्कृतीनें व दुर्दैवविलासानें आमचा ज्या परकीयांशीं सहवास घडला आहे ते अत्यंत धूर्त असल्यानें आह्मांतील ही आत्मप्रतीति घालविण्याचा त्यांचा सततोद्योग सुरू आहे; व विशेष दुःखाची गोष्ट ही आहे कीं, या त्यांच्या प्रयत्नांत आह्मांपैकींच कित्येक, कोणीं दुधखुळेपणानें तर कोणीं स्वार्थपरतेनें, त्यांस हातभार लावीत आहेत.

हा स्वतःबद्दलचा ‘अविश्वास’ प्रत्यक्ष पतनाला जरी आज कारण नसला, तरी हल्लीं जी आमची लाजिरवाणी व नीच स्थिति झालेली आहे तिच्यांतून वर डोकें काढण्यास तो निःसंशय प्रतिबंधक आहे. आमचा क्षणोक्षणीं होत असलेला तेजो-भंग व आमच्यांत उत्पन्न झालेला किंवा केलेला स्वतःबरोल अविश्वास, या दोन घोर संकटांचें निराकारण करणें हेंच या

कालीं श्रेष्ठ कर्तव्यांपैकीं एक कर्तव्य आहे. जितक्या विस्तृत प्रमाणांवर व निरनिराळ्या दिशांनीं ही संकटपरंपरा आह्रांस ग्रासीत आहे, तितका दीर्घोद्योग साधनांचे अभावीं आमचे कडून कदाचित् होणार नाही, हें जरी खरें आहे, तरी पण त्याचें निराकरण करण्याविषयीची प्रखर जागृति असली व स्वशक्त्यनुसार प्रामाणिकपणानें यत्न सुरू असला तरी हि काम भागण्यासारखें आहे. यादिशेनें जो प्रयत्न आहीं करूं त्याचा मार्ग हि आह्रांस कांहींसा सुलभच आहे. कारण जेथें तेज असेल तेथेंच त्याचा भंग होईल, व जेथें पात्रता असेल तेथेंच अविश्वास उत्पन्न करण्याबद्दल प्रयत्न होतील. तेव्हां आमचे अंगीं मूळचें तेज हि आहे व पात्रता हि आहे. नाहीं काय तर फक्त जागृति. ती एकदां उत्पन्न झाली ह्मणजे मूळचेंच अंगीं असलेलें परंतु मध्यंतरीं मलिन झालेले आर्यांचें तेज चमकू लागेल. त्यासच आत्मप्रत्ययाचा दुजोरा मिळाल्यावर असत्यास सजवून नटवून त्यास सत्याचें स्वरूप देण्याचा प्रयत्न जो पूर्वीं झाला व हल्लीं होत आहे, त्याचा विध्वंस होण्यास कितीसा अवकाश लागणार ! व ह्मणूनच आह्रांस जरी साधनसमृद्धि नाही, अधिकार (सेवाधर्मीतील नव्हे) नाही, स्वास्थ्य नाही, आणि साहाय्य नाही, तरी सत्य आमचें आहे; व जो पर्यंत तें आमचे बाजूला आहे तो पर्यंत असत्याचे सर्व प्रयत्न विफलच झाले पाहिजेत व होणार.

अशा दृष्टीनें व या हेतूनीं हा अल्प प्रयत्न केलेला आहे.

‘प्रभात’ मासिकांत कित्येक पुराण ताम्रपत्रांचें प्रचलित देवनागरींत अवतरण देण्याची संधी सुदैवानें मला आली. हीं

ताम्रपत्रं स्वतः वाचावयाचीं अशा इच्छेनें जर कोणी प्रयत्न करील तर त्यास प्रसिद्ध झालेल्या तत्कालीन व तत्समान इतर ताम्रपत्रांचें परिशीलन केल्यावांचून व त्या त्या लिपींची ओळख करून घेतल्यावांचून गत्यंतर नाही. या हेतूनें कित्येक ग्रंथ माझे वाचनांत आले, मला वाचावेच लागलेत. त्यांतील आह्मांसंबंधीं परंतु ज्यांचा परकीयांनीं मनसोक्त उहापोह केला आहे व ज्यांचे विषयीं त्यांनीं अवास्तव विधानें केलीं आहेत अशा कांहीं ठोकळ गोष्टींचा आमच्या दृष्टीनें विचार करून त्या आपल्या महाराष्ट्रबंधूपुढें मांडाव्या अशी सहजच लालसा उत्पन्न झाली. आपलें काय आहे तेवढेंच नुसतें समजण्यांत अधिक नाही, परंतु त्याचा परकीयांनीं विपर्यास कसा केला आहे, तत्प्रीत्यर्थ त्यांचे किती परिश्रम झालेले आहेत, इष्ट हेतु साधण्यास त्यांनीं कोणकोणते मार्ग स्वीकारले आहेत, या सर्व गोष्टींचें पूर्ण ज्ञान होणें अंशक्य आहे. असें दुहेरी ज्ञान झालें तरच कार्यसिद्धि होते. ज्ञानापासूनच मोक्ष आहे. परंतु हें ज्ञान सार्वत्रिक व्हावें कसें? ज्या ग्रंथांत त्याचा संग्रह केला आहे ते ग्रंथ एक तर परकीय भाषेंत लिहिलेले व दुसरें त्यांच्या किंमती जबर. तेव्हां एकटें परकीयभाषेचें ज्ञान अथवा एकटी साधन-समृद्धि असून उपयोगी नाही. या दोहोंचें जेथें समानाधिकरण्य असेल, तेथेंच त्या ज्ञानाचा लाभ व्हावयाचा; (या ठिकाणीं मी जिज्ञासा अध्याहृत धरून चाललों आहे हें उघड आहे). असे 'हरी-चे लाल' या प्रिय महाराष्ट्राच्या हल्लींच्या पतित स्थितींत किति सांपडतील ? जे असतील त्यांचेकरितां हा माझा अल्प प्रयत्न नाही; परंतु जेथें एक अथवा दोन्ही गोष्टींचा अभाव आहे अज्ञानींच हीं पुढील पानें वाचावीं.

प्रत्येक कार्यास कारण लागतें. पुढें दिलेल्या या विवरणास हि अल्पसें कारण झालें. 'मोडी लिपि' संबंधीं अलिकडे जिज्ञासा बरीच प्रबळ झाली आहे. 'मोडी' ही कधीं अस्तित्वांत आली —कोणीं आणली हा विशेष महत्वाचा प्रश्न नाही, कारण कोणीं तरी बालबोध जाणणाऱ्या कारकुनानें म्हणजे आमच्याच एका बंधूनें तिचा प्रसार केला असेल, अथवा वाटलें तर शोधून काढली असेल असें म्हणा—तिचा व बालबोधीचा परस्पर संबंध काय, कोणती कोणापासून उगम पावली, कां, या दोन्ही एकाच वृक्षाच्या शाखा आहेत; अथवा त्यांचा परस्पर मुळीं संबंधच नाही, इत्यादि प्रश्न मनांत सहजच उद्भवतात. या सर्व प्रश्नांचा यथासांग विचार करणें आज बरेंच दुर्घट आहे. मोडी-लिपीबद्दल विचार करण्यापूर्वीं मूळ हेतूस अनुसरून सामान्यतः आमच्या लिपी विषयीं पाश्चात्यांचे काय विचार आहेत त्यांचें दिग्दर्शन करावें असें वाटल्यावरून मी या विषयाचे दोन भाग केले आहेत; पैकीं पहिल्या भागांत आमच्या वर्णमालेचें प्राचीनत्व, जनकत्व व इतर वर्णमालेशीं तिचें भिन्नत्व याबद्दल निश्चय करून, दुसऱ्या भागांत मोडीबद्दल माझे काय मत आहे तें दिलें आहे. विषयानुरोधानें पहिल्या भागाकडे आनुप्रंगिकत्व येणार हें उघड आहे; परंतु 'मोडी लिपीहून' सामान्यतः 'लिपि' हा विषय अधिक महत्वाचा असल्यानें त्याचाच विस्तार विशेष होण्याचा संभव आहे. असो.

'भारतीय साम्राज्य' कर्ते दे. पावगी यांचे संबंधीं येथें विशेष आदर प्रगट केल्या वांचून मला राहवत नाही. त्यांनीं मायभाषेची व मातृभूमीची जी सेवा केली आहे ती चिरस्मरणीय व दे. पाव-

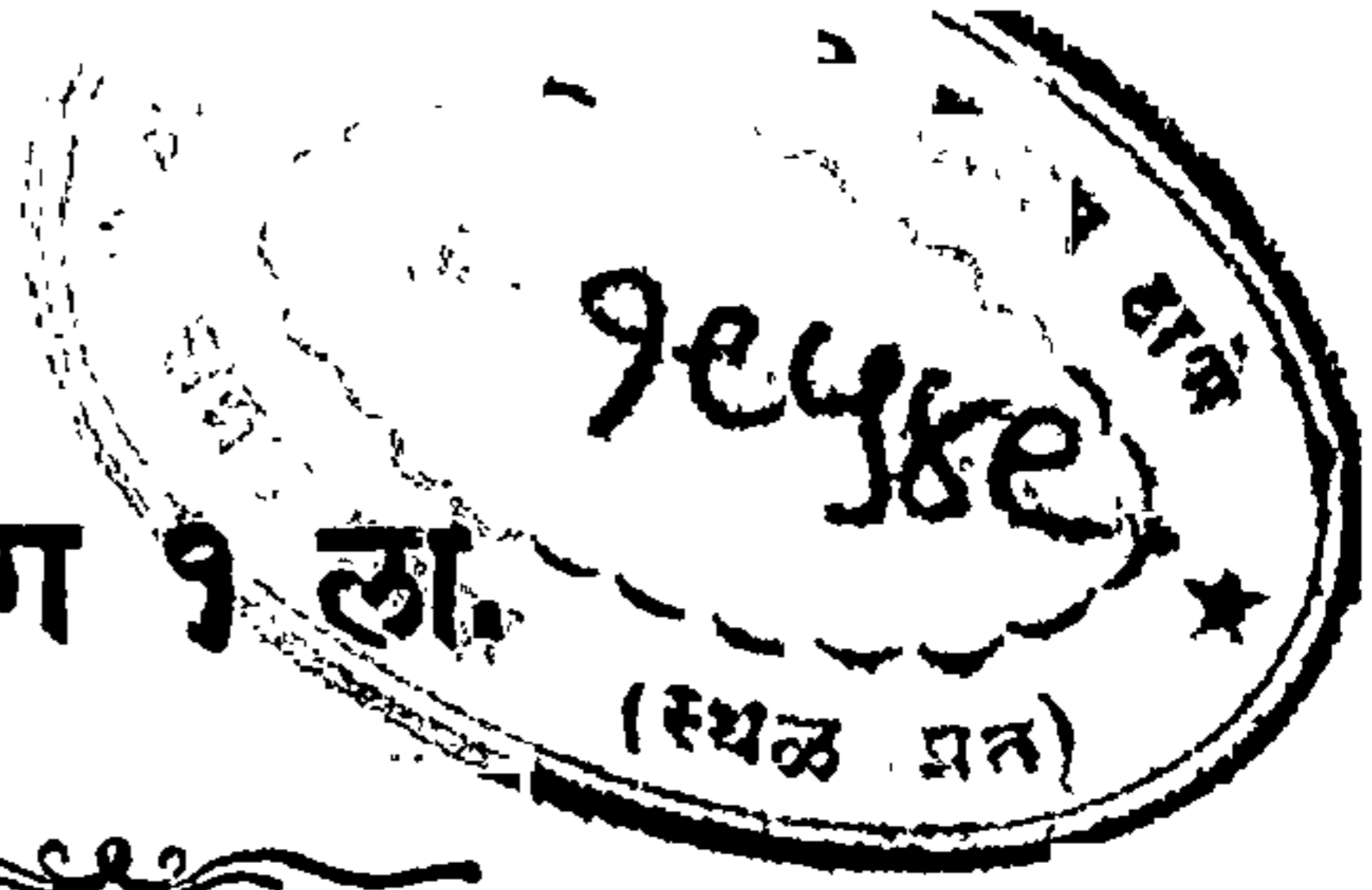
गी यांस अत्यंत भूषणावह आहे. माझ्या वाचकांपैकी ज्यांनी ज्यांनी ह्मणून 'सेवाधर्म' अंगिकारला आहे अगर होता, त्या सर्वांस 'सेवाधर्मानें, जन्मसिद्ध 'महाराष्ट्रीयत्व' नाहीसें होत नाही, 'सेवाधर्म' उन्नत विचारांच्या आड येत नाही, सेवाधर्मात राहून हि कालाचा सद्व्य करतां येतो, इत्यादि तत्वांचें दे. पावगी यांनी उत्तम शिक्षण दिलें आहे. माझ्या तरुण महाराष्ट्रबंधूंनी ही ' भारतीय साम्राज्य ' माला अवश्य एकवार वाचावी अशी माझी त्यांस विनंति आहे. या वाचनानें काल सत्कारणी तर लागेलच, व ज्ञानार्जन हि होईल, परंतु विशेष हें. कीं त्याचें योगानें मनाच्या कित्येक औपरोधिक मलाचा व कित्येक दुष्ट सस्कारांचा नाश होईल. दे. नारायणरावजींचा मी अत्यंत ऋणी आहे; हें मी मोठ्या आनंदानें कबूल करतो.

धुळें,
कार्तिक शु. १
शके १८२९. }

गो. का. चांदोरकर.

भाग १ ला.

देवनागरी लिपि

लिपीची आवश्यकता.

एकमेकांचे विचार परस्परांस कळविण्यास बिनचूक साधन झटलें म्हणजे भाषा हें आहे. खूण करून हि भाव व्यक्त करता येतो, किंवा वस्तु प्रत्यक्ष दाखवून हि समज पटवितां येते; परंतु भाषा हें सर्वमान्य असें एक साधन आहे; कारण ती प्रगतीचें चिन्ह आहे. परस्पर व्यवहार जसजसा वाढत जातो तशी तशी भाषेची आवश्यकता जास्त जास्त भासूं लागते, व त्याच प्रमाणानें तिची अभिवृद्धि हि होते; आणि ह्मणूनच एखाद्या विशिष्ट समाजानें अथवा राष्ट्रानें या जगाच्या धांदलींत किती आघाडी मारली आहे हें ठरविण्याचे कामीं इतर साधनांभावीं किंवा इतर साधनांस साहय्यभूत ह्मणून त्या समाजाची अथवा राष्ट्राची 'भाषा' हें एक प्रमाण धरलें आहे. राष्ट्रांची प्रगति होऊं लागली, व त्यांची भाषा हि वृद्धि पावूं लागली म्हणजे हळू हळू त्यांच्यांत वाङ्मयाचा उद्गम होतो; आणि हें वाङ्मयरूपी जळ वाढलें कीं तें वृथा जाऊं नये ह्मणून त्याचा संचय करणारें असें लिपिरूपी पात्र हि अवश्य निर्माण होतें.

लिपीवांचून वाङ्मयास स्थैर्य नाही इतकेंच नाही, तर त्याची प्रगति हि होत नाही, कारण या जगांत केवळ नवीन असें काय आहे ? मागच्या काळांतिल विचार हा पुढच्या विचारांचा पाया आहे. ह्यणजे कल्पनांची परंपरा हेंच प्रगतीचें स्वरूप आहे; तर मग एका पिढीचे हे विचार जर नमूद करून ठेवले गेले नाहीत तर ते पुढील पिढ्यांच्या प्रगल्भ विचारांचे बीजरूप कसें होऊं शकतील ? वाङ्मयाचा विस्तारच जर थोडा असेल तर कदाचित् कवितारूपानें तें परंपरागत होऊं शकेल. कारण स्मरणशक्ति ही परंपरेचें एक साधन आहे पण तें व्यक्तिविषयक असल्यानें अपुरें आहे व ह्यणून तें प्रगतीचा पाया होऊं शकत नाही. तशांत स्मरणशक्तीला कांहीं सीमा आहे. ती अमर्याद नाही; व कित्येकांचे मते तिला आवड निवड हि आहे; ह्यणजे स्मरणशक्ति ही मर्यादित व एकांगी अशी आहे. तेव्हां ज्या वेळीं वाङ्मयाचा विस्तार एखाद्या पुराण वटवृक्षासारखा होतो, व जेव्हां त्या वृक्षास गद्यपद्याच्या शाखा फुटून त्यांच्या हजारों उपशाखा उत्पन्न होतात, तेव्हां या अवाढव्य व शाखोपशाखायुक्त वृक्षाचें आकलन स्मरणशक्तीनें कसें होणार ? आमचें प्राचीन वाङ्मय ह्यणजे एक महासागर आहे.^१ या महासागरावर

---

1 An adequate idea of the luxuriance of Sanskrit literature can with difficulty be conveyed to Occidental Scholars. Early excellence of the Brahmans in all the branches of learnings (El. In. p. 92 & further).

In India, literature, like the whole face of Nature, is on a gigantic scale (In. W. p. 1).

(पुढे चालू)

आमच्या पुरातन महर्षांचे कल्पनातरंग इतके अनावर व भव्य झाले आहेत, कीं, त्यांनीं बहुतेक सर्व भौतिक विषयांचें आकलन करून, अध्यात्मिकांतील अज्ञेयापर्यंत आपला पल्ला पोंचविला आहे. या आमच्या प्राचीन आर्यांच्या स्फूर्तीचे ओघ जसे बलवत्तर होते तसेच त्यांचे ठिकाणीं वैचित्र्य हि होतें. तेव्हां वाङ्मयाचे प्रगतीस अथवा सामान्यतः सांगावयाचें ह्मणजे ज्ञानाची अभिवृद्धि होण्यास लिपि ही अवश्य आहे.

तिचे स्वरूप.

लिपि नाना तन्हेच्या आहेत हें आपण प्रत्यक्ष पहातो. निरनिराळ्या काळीं निरनिराळ्या राष्ट्रांत, भिन्न भिन्न वर्णमाला अस्तित्वांत होत्या, व आहेत, याचें एक सामान्य कारण वर्णमालेची अपरिपक्वता हें तर आहेच, परंतु विशेष कारण हें कीं त्या त्या राष्ट्रांतलि उच्चारांची आवश्यकता'. उदाहरणार्थ बंगाली लोकांत 'व' चे ऐवजी 'ब' चा उपयोग असल्यानें, त्यांस 'व' ची जरूरच नाही. संस्कृतांत 'ळ' नको. कानडीत 'य' काराचे तीन

(पुढें चालू)

There is in fact, an immensity of bulk about this (poetry) as about every other department of Sanskrit literature. (In. W. p. 309).

Wherever we direct our attention to Hindu literature the notion of Infinity presents itself (Sir W. J.).

1 The analysis of primary sounds varies a little in different times and countries in order to suit peculiarities in the pronunciation of different races, and convenience in writing. (Laing's Human Origin p. 12)

प्रकारचे निरनिराळे उच्चार आहेत, व मुसलमानींत 'ग', 'फ' यांचे आपल्या मराठीहून भिन्न उच्चार आहेत ह्मणून त्या त्या वर्णमालेंत तितके जास्त वर्ण आहेत. ह्मणून वर्णमाला ही बऱ्याच अंशीं उच्चारावर अवलंबून आहे. प्राचीन लिपीच्या स्वरूपाबद्दल लिपिशाल्त्रशांचें असें मत आहे कीं, आपलें मनोगत दुसऱ्यास कळावें ह्मणून लिपीचा जेव्हां प्रथम उपयोग करण्यांत आला, त्या काळीं तिचें स्वरूप 'रूपरेखा' अथवा 'चित्रलेखन' हें होतें. भाषानभिज्ञ अशा एकाद्या पुराण अनार्यानें जर पशूचें चित्र काढून त्याचे शरीराचे कोणते हि एका भागांत वाण रूप-ल्याचें दर्शविलें असेल तर नुकत्याच स्वतः केलेल्या शिकारी-चेंच तो वर्णन करीत आहे, असें ह्मणण्यास हरकत नाही. 'रूपरेखा' ही दृश्यभाषेचें आद्यरूप होय. परंतु प्रथमदर्शनीं वाटतें तितकी मात्र ती सुगम नाही व नव्हती, कारण तीं चिन्हें (चित्रें) क्वचित् वस्तुद्योतक, क्वचित् उद्गारद्योतक, क्वचित् गुणधर्मद्यो-तक अशीं असत'. उदाहरणार्थः—सिंहाचें चित्र, एक तर प्रत्यक्ष सिंहदर्शक, अथवा सिंहाचे अंगीं असलेल्या गुणधर्मांचें तें द्यो-तक होतें. आपल्याकडे निशाणांवर राजचिन्हें असत, चालु-क्यांचें वराहाचिन्ह होतें व राष्ट्रकूटांचें गरुडचिन्ह असे. गरुडास पाहून वराह भ्याला आहे, अथवा त्यानें पलायन केलें आहे असें चित्र जर तत्कालीन एखाद्यानें काढलें असतें, तर राष्ट्रकूटांनीं चालुक्यांचा पराभव केला आहे, असाच त्याचा अर्थ झाला अ-सता. हीं चित्रें कल्पनाद्योतक होत. पुढें जशी जशी प्रगति होऊं

1 Many of the signs were not only phonetic, but also ideographic or determinative: Some of them stood for syllables, not letters (L. H. O. p. 12).

लागली तसें तसें या चित्रांचें वस्तु, कल्पना, अथवा गुणधर्म चोतकत्व नाहींसें होऊन त्यांस उद्गारद्योतकत्व प्राप्त झालें असावें, असें तज्ञांचें मत आहे. उदाहरणार्थः—सिंहाचें चित्र काढलें झणजे 'स' या वर्णाचा बोध व्हावा, तरवारिचे चित्रानें 'त'चा, ढालीच्यानें 'ढ'चा, बाणाच्यानें 'व' चा, बोध होऊं लागला. पण या 'चित्रलेखना' चें खरें दुर्बोधत्व याहून निराळेंच होतें. तें असें कीं, कित्येक प्रसंगां वर दर्शविलेल्या कल्पना, गुणधर्म, वस्तु, अथवा उद्गार, या सर्वांच्या द्योतकत्वाची जेव्हां भेसळ होऊं लागली तेव्हां त्याचें वाचन अति कठीण होऊं लागलें. असो.

आमचेकडे सुद्धां आमच्या प्राक्कालीन ऋषिवर्यांनीं जीं सांकेतिक चिन्हे शोधून काढिलीं, व ज्यांस आपण हल्लीं वर्ण झणतो, तीं पूर्वीं वस्तुद्योतक व क्रियाद्योतक अशीं चित्रेंच होती^२. उदाहरणार्थः—कुदळीच्या आकृतीचा व खनन क्रिया दर्शविणारा 'ख' यवाकृति 'य' रज्जाकृति 'र' श्रवणाकृति 'श' धनुष्याकृति 'ध' मुखाकृति 'म' व वीणाकृति 'व'. हीं उपपत्ति फार सोपी व नैसर्गिक दिसते. तथापि दे. शामशास्त्री वी. ए. यांनीं तंत्रशास्त्राधारेण आमच्या वर्णांची जी उपपत्ति दिली आहे, ती हि मनन करण्यासारखी आहे^३. ('शिव शक्ति' या द्वंद्वापासून सर्व वर्णांची उत्पत्ति झाली असें त्याचें मत आहे. महर्षि पाणिनी

1 (Laing on Human origin p. 13;) Encyclopaedia Britanica, 'Alphabet'.

२ भाषाशास्त्र पान ३०३. ▼

३ In. A. Vol. XXXV p. 253.

हा लेख फार मनन करून लिहिलेला आहे व तो एकवार वाचण्यासारखा आहे.

यांनीं हि आपल्या अष्टाध्यायींत ज्या सूत्रांत वर्णांची नांवनिशी दिली आहे त्यांस हि 'माहेश्वरसूत्रें' ह्मणतात, या वरून शामशास्त्री यांचें ह्मणण्यास दुजोरा येतो खरा. परंतु प्रश्न इतकाच कीं तंत्रशास्त्र आधीं कां ज्या मंत्रांवर अर्थीत ज्या अक्षरांवर तें शास्त्र अवलंबून आहे तीं अक्षरें अगोदर ?) तथापि इतकें निश्चित आहे कीं कोणत्या हि रीतीनें उत्पन्न झालेली आमची ही वर्णमाला जगांतील इतर कोणत्या हि वर्णमालेहून अधिक पूर्ण, अधिक निर्दोष, व अधिक सशास्त्र अशी आहे. तिच्यावर आमच्या पूर्वजांनीं अत्यंत परिश्रम केले आहेत', व आपल्या नेहमींचे पद्धतीस अनुसरून वर्णांची उत्पत्ति व त्यांचें वर्गीकरण यांचे त्यांनीं सोपपत्तिक विवरण केलें आहे. आत्मा व बुद्धि यांचे ऐक्य होऊन त्यांच्या संयुक्त इच्छेचा परिणाम मनावर होतो; अशा रीतीनें प्रेरित झालेलें मन अंतस्थ अग्नीला चेतवितें; तो अग्नि हृदयांत संचार करणाऱ्या वायूस क्षुब्ध करतो, व तो वायू, मुखाचे निरनिराळ्या भागांपासून बाहेर येत असतां, निरनिराळा शब्द करतो.^१ अशा तऱ्हेनें उत्पन्न झालेला वर्ण, एक तर सान्द्र, अथवा कठोर असतो. ह्मणून प्रथम त्याचे स्वर व व्यंजन असे दोन स्थूल भेद कल्पिलेले आहेत. तसेंच वर्णांच्चार होतानां, कालाचा हि विचार करावा लागतो. जसा कमी अधिक काल लागेल, त्या मानानें त्या वर्णांचे ऱ्हस्व, दीर्घ असे भेद होतात. तसेंच, स्थानदृष्ट्या कंठ, तालव्य, मूर्धन्य, इत्यादि हि

1 The hand of a Brahmin scholar dealing with a highly polished language is detected here (Cust on Origin of In. Alphabets.)

२ पाणिनीकृत शिक्षा 'आत्मा बुद्ध्या' इत्यादि.

त्याचे भेद आहेत. अशा तऱ्हेने तयार झालेली किंवा केलेली वर्णमाला, आज जगांत आह्मां आर्यांना भूषण होऊन बसलेली आहे.^१

आमच्या वर्णमालेशीं इतर वर्णमालां ताडून पहातां त्या अत्यंत सदोष आहेत, असें दिसून येईल. आमच्या वर्णमालेतील प्रत्येक वर्णाचा उच्चार, व त्याचें मूल्य, एकच असून, अनुपयुक्त, द्विरुक्तिक, किंवा भिन्न मूल्याचा, असा एक हि वर्ण तिच्यांत नाही. 'प' हा वर्ण, सर्वत्र 'प' उच्चाराचा व 'प' याच मूल्याचा आहे. अमुक शब्दांत त्याचें मूल्य निरालें अथवा अमुक वर्णामागें त्याचा अनुच्चार, असें कधीं हि होणें नाही. तीच इंग्रजी वर्णमाला पहा. Knight यांत K हा वर्ण व्यर्थ आहे. S या वर्णाचा उच्चार एस् व मूल्य मात्र 'स'; तसेंच त्याचा उच्चार जर 'एस्' आहे तर 'Escape' या शब्दांत E हा वर्ण व्यर्थ होतो, कारण S च्या उच्चारानेंच त्या शब्दाचें काम भागलें पाहिजे होतें.^२ असो; इतर वर्णमाला किति सदोष

---

1 The Indian alphabet is a marvellous and magnificent phenomenon quite unrivalled in the world. It represents a symmetrical combination of symbols designed by skilled Grammarians to indicate various shades of sounds and is grouped in scientific order. (Cust on Origin of Indian A.)

At any rate: the Indians have beyond doubt, scientifically developed their alphabets to an extent quite unparalleled elsewhere (Dawson).

2 English spelling, under the guidance of the printers, has become a mere system of marks and symbols, arranged upon no principle selected with no natural purpose, (Introduction to the Science of Language by Sayce Vol. I p. 328-29),

आहेत, हें दाखविण्याकरितां, सहज हीं एक दोन उदाहरणं घेतलीं आहेत. एवढ्यानें त्यांच्या दोषांची पूर्तता झाली, किंवा यादी संपली, असें वाचकानें समजूं नये.' फक्त त्या वर्णमालांचा आज विचार कर्तव्य नाहीं, ह्मणूनच ती दोषांची यादी येथें संपविली आहे. आमच्या वर्णमालेंत मात्र अपवादांस मुळींच

१ भाषाशास्त्रकर्त्यांनीं या वर्णमालेंत सात दोष दिले आहेत ते असेः—

१ पुनरुक्ति किंवा वर्णातिरेक. जसें 'क' मूल्याचे एकाहून अधिक वर्ण C. K. Q.

२ अपूर्णता अथवा वर्णाभाव. जसें थ, श, यांना वर्णच नाहींत

३ असंगति अगर विरोधता. X चा उच्चार 'क्स, असून xerxes मध्ये 'गझ' असा होतो.

४ भ्रांतिमूलकता किंवा वर्णमुल्याभाव; उदाहरणार्थ E चा उच्चार निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळा होणें, ह्मणजे उच्चारासंबंधी अनियमितपणा.

५ अनुच्चारता अथवा निरर्थकत्व जसें Calm, gnome यांतील l व g.

६ वर्णोच्चाराचें वर्णमुल्याहून भिन्नत्व. उदाहरणार्थ 'F' चा उच्चार 'एफ्' असून मूल्य 'फ' इत्यादि

७ वर्ण मूल्याचा अगर वर्णोच्चाराचा दुरुपयोग. वरच्या प्रमाणेंच W F H यांचा उच्चार एक व मूल्य एक. तेव्हां दोहोंपैकीं एकाचा तरी दुरुपयोग आहे. पैकीं ३, ६, व

७ हे दोष वर्णमूल्य व वर्णोच्चार यांच्यांत असलेल्या भेदापासून उत्पन्न झाले आहेत. ४, व ५, हे जवळ जवळ सारखेच आहेत.

थारा नाही. तेव्हां अशी ही आह्वां आर्यांची सर्वांगसुंदर वर्णमाला आमच्या श्रमाचा परिपाक आहे, आमच्या भेदकबुद्धीचा मूर्तिमंत प्रभाव आहे, अथवा आमच्या अत्यंत पुरातन व अद्वितीय सुधारणेचा प्रचंड ध्वज आहे, असें ह्मणण्यास हरकत नाही.

लिपीचें पुराणत्व व कर्तृत्व.

तेव्हां असल्या सर्वोत्कृष्ट व सर्वातिशयित वर्णमालेचें कर्तृत्व कोणाकडे व तिचा आर्यावर्तीत उद्भव कधीं झाला असावा, अशाबद्दल फिरंगी ग्रंथकारांत फार मोठा खल होऊन, त्यांच्या मते इचें कर्तृत्व परस्थांकडे दिलें गेलें व तिचा उद्भवकाल त्यांनीं ख्रिस्ताब्दापूर्वी फार तर ४ थें शतक हा ठरविला. परंतु यांत आश्चर्य कसलें ? ज्या ख्रिस्तमनाची कालाच्या अनंतत्वाची कल्पना ५।६ हजार वर्षांपलीकडे जात नाही त्या अकुंचित मनानें ज्या आर्यमनावर बालपणींच 'धाता यथा पूर्वमकल्पयत्' इतका उदात्त व भव्य संस्कार होतो त्याच्या अत्यंत पुरातन सुधारणेची केलेली कल्पना हास्यास्पद होईल नाही तर काय ? तसेंच ज्या पाश्चात्यांची विद्याकलादि शास्त्रे सारी प्राक्कालीन प्रगति, एकतर आह्वां

१ हे मी कांहीं तरी लिहिलें आहे असें वाटण्याचें कारण नाही. या ग्रंथकारांच्या मनांची ही जी मीमांसा केली आहे अशीच त्यांच्याच एका बांधवानें हि पण केली आहे. कशी तें पहाः—

The Europeans, accustomed as they are to a limited horizon, will find this vast antiquity bewildering. Billions surely are incredible, if not incomprehensible to pious ears accustomed to a scale, the highest note of which rises no higher than 6000 years.

Prof. Sir M. Williams in the 'Hindu Superiority' p. 11

आर्यांच्या दृष्टीने अर्वाचीन' अशा ग्रीक लोकांपासून मिळविलेली, (व ह्यणूनच यावनी शिकंदरचे स्वारीनंतरची), अथवा आह्यां आर्यांच्या अनादि धर्माच्या पौत्रस्थानीं असलेल्या ख्रिस्तधर्मापासून निघालेली, त्यांनीं आमचें लिपिज्ञान स्वतःप्रमाणेंच आर्वाचीन काळीं आह्यां परस्थांकडून आणलेलें आहे असें हटलें तर नवल काय ? आमच्या पुरातन संस्कृतीची कल्पना यथायोग्य आकलन करण्यास, एकतर यांचीं मनें अक्षम आहेत, कारण तीं संस्कारविहीन आहेत; व दुसरें तीं विकारदूषित आहेत. आपली सुधारणा जशी उसनी आणलेली व अर्वाचीन तशीच ती इतरांची हि असली पाहिजे असल्या आग्रहपिशाचिकेनें पछाडलेल्या मनांची समता कितपत टिकेल ? व ह्यणून आत्मप्रीति आणि मत्सर या दोहोंच्या कचाटींत सांपडून या ग्रंथकारांनीं जीं विधानें केलीं आहेत (त्या पैकीं बरींच त्यांस आर्धांच परत घ्यावीं लागलीं

---

1 'The oldest Greek was nothing more than Sanskrit turned topsy turvy. (I Prinsep)

Brahmans, who were even then considered by the Greeks as the guardians of the most ancient mysterious wisdom.

(M. M. on S. of language.)

Harves believed that the Greeks derived their philosophy and mythology from India and he supposed that they had likewise borrowed from the Hindus some of their words and even the art of distinguishing the gender of words.

(Ibid).

They (Easterns) first communicated it (knowledge) to the Greeks (a vain and conceited people, who never penetrated the depths of oriental wisdom) from whom the Romans had theirs. (Ockly's History of the Saracens)

Mr. Pococke says: The Greek language is a derivation from Sanskrit. (Hindu Superiority pp. 201-213.)

आहेत) त्यांच्यांत सत्याचा अंश कितपत असेल याचा वाचकांनींच विचार करावा. तशांत आणखी हि एका बलवत्तर विकाराची भर पडली आहे. स्वकृतीनें ह्यणा अगर दैवदुर्विलासानें ह्यणा, जो आमचा यांच्यांशीं एक संबंध घडून आलेला आहे त्यामुळें जितांसंबंधीं जेत्यांच्या मनांत वसणारा सहजतिरस्कार हि आह्लाबद्दल त्यांचे ठायीं असावा. तेव्हां आत्मप्रीति, मत्सर, व तिरस्कार, या त्रिदोषांनीं झपाटल्यामुळें कित्येकांनीं विलक्षणच तारे तोडले आहेत. या ग्रंथकारांची विद्वता, त्यांचा सततोद्योग, त्यांचे श्रम, व त्यांची जिज्ञासा, यांबद्दल मला आदर आहे; परंतु वर दिलेल्या त्रिदोषांनीं आविष्ट झाल्यामुळें त्यांचेपैकीं कित्येकांनीं आपले ग्रंथांत सत्य आणि असत्य, वस्तुस्थिति व कल्पना, विवेचिकत्व आणि आग्रह, यांची इतकी सरीस्त व वेमालूम भेसळ केली असते, कीं, वाचतानां ग्रंथांतील प्रतिपादित विषयाकडे लक्ष्यसर्वस्व देणें वाचकांस शक्यच नसतें; त्यास प्रत्येक वाक्याबद्दल, प्रत्येक शब्दाबद्दल, जागरूकता ठेवणें जरूर होतें. साधक वाधक प्रमाणांचा सांगोपांग विचार तर राहोच, परंतु पुष्कळ ठिकाणीं असैं होतें, कीं, हे ग्रंथकार आपले विवेचनास आरंभ संशयार्थीं क्रियापदानें करून इष्टलब्धि मात्र स्वार्थांत करतात: डळमळीत पायावर पदालालित्य, वाक्यसौष्ट्य, तार्किक डौल, व शिताफीनें केलेलें सत्यासत्याचें मिश्रण, यांनीं हे अशी डौलदार व भव्य इमारत उठवून देतात कीं, मूळांत असलेल्या किडकेपणावर वाचकाचें अवधानच राहूं नये.'

1 Not only are hypothesis formed on the weakest possible collection of facts but upon such hypothesis further super-

या परंपरेस अनुसरून डा. बर्नेल यानें पुष्कळ शोध करून(!) असें ठरविलें कीं इ. स. पूर्वी ४०० वर्षांचे आधीं हिंदुस्थानांत लिपी मुळींच नव्हती^१; व नंतर जी वर्णमाला इकडे प्रचलित झाली, ती व्यापाऱ्यांनीं 'फोनिशिया' कडून आणिलेली होती. परंतु त्यांत एकच गोष्ट आड येत होती, व ती हि 'मूले कुठारः' या न्यायाची; ह्मणजे फोनिशियन व आमची वर्णमाला यांच्यांतील परस्पर साम्यासाम्याचाच मुळीं प्रश्न उत्पन्न होत होता. पण अशा संकटांतून प्रो. सेस नांवाच्या विद्वानानें डा. बर्नेल साहेबांस वांचविलें; ह्मणजे सदरहू प्रोफेसरानें असें जाहीर केलें कीं या दोन वर्णमालेंतील एकेका वर्णांत वरेंच साम्य आहे^२.

---

structures of speculations are raised and when that is done, the essential weakness of the base is often effectually kept out of view. (K. T. Telang on Bhagvat Gita.)

एक फ्रेंच ग्रंथकार ह्मणतात:-

If the facts do not suit my theory so much the worse for the facts.

And in the view he (Col. Ellis) has put forth, he but represents, in a somewhat exaggerated form the tendency of most European Scholars and antiquarians to modernize everything Hindu.

There seems too great a disposition among European Scholars to regard the Hindus as destitute of all originality.

The folly of the Westerns in despising the wisdom of the Easterns, and if we chance to light upon a just thought we applaud ourselves upon the discovery, though it was better understood three thousand years ago.....that little smattering of knowledge what we have, is entirely derived from the East. (Ockey's History of the Saracens).

1 Dr. Burnell's South Indian Paleography-Introduction.

2 In. An. Vol. I p. 90

बनेलचा अनुवाद करणारे दुसरे मोठे ग्रंथकार ह्यणजे संस्कृताचार्य मोक्षमुल्लर, हे होत. यांनीं जाहीर केले कीं इ. स. पूर्वीच्या तिसऱ्या शतकाचे आधीं आर्यावर्तांत प्रस्तरलेखनाचें लिपिज्ञान नव्हतें; व ४ थ्या पूर्वीं तर तें मुळींच नव्हतें'. तेव्हां हे व यांच्याच मतांचे इतर ग्रंथकार यांचे ह्यणणें कीं आर्यवर्णमाला ही ख्रिस्ताद्वापूर्वीं ३।४ थे शतकाचे सुमारास फोनीशीआकडून इकडे आली; ह्यणजे मूळांत ती 'सेमेटिक' असून शिकंदराचे स्वारीनंतर तिचा इकडे प्रसार झाला. परंतु हीं दोन्हीं हि प्रमेयें सर्वथैव खोटीं आहेत. अलीकडे जो पुरावा उपलब्ध होत आहे त्यावरून असें दिसतें कीं ब्राह्मणकालीं अथवा तत्पूर्वीं हि आमच्यांत लिपिज्ञान होतें; ह्यणजे कर्मांत कमी इ. स. पूर्वीं सुमार अडीच तीन हजार वर्षांपासून आह्मांस लेखनक्रिया अवगत होती. ख्रिस्ताद्वापूर्वीं सुमारे ७।८ वे शतकांत फोनीशीअन्सपासून ग्रीक लोकांनीं वर्णमाला घेतली अशी समज आहे; ह्यणजे ग्रीक लोकांपूर्वीं सुमारे दीड दोन हजार वर्षे आह्मांस हें ज्ञान होतें. वर सांगितल्याप्रमाणें आमची वर्णमाला खरोखरच 'चित्रलिपी' पासून निघाली असेल तर तिचा उद्गमकाल याच्या हि पूर्वीं आणखी ३।४ हजार वर्षे नेतां येतो. कित्येक ग्रंथकारांच्या मताप्रमाणें मिसरदेशांत आमच्या आर्यांनीं वसाहती केल्या हें जर खरें असेल तर इ. स. पूर्वीं ५८६७ वे वर्षांचे सुमारास ज्या मीनीज (मनु) नें तेथें राज्य स्थापिलें तो आर्यच होता; व पुढें जे 'रामीज' व 'मीनीज

1 Here then we have the first fact viz, that writing even for momentual purposes, was unknown in India before the third century B.C, (India what can it teach us p. 206-207.)

नांवाचे कित्येक राजे तिकडे होऊन गेले ते सर्व आर्य मनु व राम या नांवांचे धारण करणारे होते^१; आणि त्यांचे हि पुर्वीचा चित्रलिपीतील एक लेख तिकडे उपलब्ध झालेला आहे^२. तेव्हां चित्रलिपीचा काल सुमारे ७ हजार वर्षांवर जातो. असो. आतां आमच्या वर्णमालेचें प्राचीनत्व स्थापित करणारा जो पुरावा आहे तो यथाक्रम देतो.

१ चन्द्रगुप्त मौर्याचा नातु व बौद्धांचा प्रसिद्ध पुरस्कर्ता राजा अशोकानें धर्मदीक्षा घेतल्यानंतर धर्मसंबंधी आपली अनुशासने कित्येक स्तूपांवर खोदविलेलीं उपलब्ध झालीं आहेत.^३ ज्या स्थलीं हे स्तूप उपलब्ध झाले आहेत तीं या भरतखं-

---

1 The Menes of the Egyptians and Manu of the Hindus refer to an Historical personage—an Arian Chief—who first invaded and conquered Egypt—from India. The name of Rame's borne by several kings of Egypt is certainly the Sanskrit Rama. My own opinion is that the Egyptians were originally non-Vedic Aryans and Schismatics. (Curzon in J. R. A. Society Vol. XVI 1854)

Laing on Human origin p. 15.

2 Laing on Human origin p. 13.

३ या अनुशासनांत अशोकानें आपलें नांव कोठेंहि दर्शविलें नाहीं. त्यांत फक्त 'देवानांप्रियः' किंवा 'प्रियदर्शिन्' हींच नांवे घेतलेलीं आहेत. यावरून विलसनला शंका आली होती कीं:हा अशोकच असावा हे यावरून सिद्ध होत नाहीं; कोणीतरी बौद्धधर्मी राजा असावा. (M. In. text) पण या संबंधीं मिस्टर पी. सी. मुकेरजी यांचें मत असें

डाच्या अभुकच अशा विविधित ठिकाणीं अगर भागांत नसोन त्यांची व्याप्ति उत्तरेस हिमालयापासून तों दक्षिणेस कन्याकुमा-रीपर्यंत व पूर्वेस जगन्नाथ (ओढ्या) पासून तों तहत पश्चिमेस काठेवाड पावेतों, आहे. हीं जीं अनुशासनं मौर्य अशोकानें चयाश्यावर खोदविलीं व त्यांचा इतका विसृत प्रचार केला, त्याचें कारण तीं नेहमीं आपले प्रजेच्या दृष्टीसमोर असावीं व तदनुसार त्यांचें वर्तन व्हावें ह्मणूनच, हें उघड आहे. परंतु जर प्रजा अक्षरशून्य असती तर मग राजाचा हेतु कसा सिद्धीस गेला असता ! व जेथें प्रत्यक्ष ही अडचण असेल तेथें राजानें तरी हा व्यर्थपरिश्रम कां केला असता; तेव्हां यावरून उघड होतें कीं अशोकाचे वेळीं वाचनाचा प्रसार फार होता. त्याचे प्रजेपैकीं बहुतेकांस वाचतां येत असावें, असें यावरून अनुमान काढणें चुकीचें होणार नाहीं. या अनुमानाची सत्यता आणखी हि ज्या एका गोष्टीनें सिद्ध होते ती या अनुशासनांची लेखन पद्धति. हीं अनुशासनं खोदविण्याची पद्धत अशी असे कीं एक 'शासना-ध्यक्ष' नेमून त्यानें तीं स्वतः आपले देखरेखेखालीं पाथरवटाकडून खोदवून घ्यावयाचीं. तेव्हां या वरून असें हि अनुमान निघतें कीं पारथरवटापर्यंत ह्मणजे समाजाचे व्याच खालच्या पायरी पर्यंत 'लेखन' अवगत होतें; [मात्र ज्या लिपींत तीं अनुशासनं खोदविलीं आहेत त्याच लिपीचें वाचन व लेखन

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

आहे कीं, (पिलर-एडिक्टस्) स्तूपांवरिल अनुशासनं हीं अशो-काचीं असून [रॉक-एडिक्टस्] प्रस्तरावरील अनुशासनं त्याचा मुलगा नमप्रानी याचीं आहेत.

सर्वास त्या कालीं अवगत होतेंच असा माझा ह्याणण्याचा भाव आहे असें कोणीं समजू नये.]

आतां वर दर्शविलेल्या विसृत प्रदेशावर व समाजाच्या इतक्या खालच्या पायरीपर्यंत लेखन व वाचन अवगत होण्यास तत्पूर्वी किती वर्षे त्या लिपीचा प्रचार असला पाहिजे याचा वाचकांनींच विचार करावा.

तसेंच या शिलालेखांत जी ब्राह्मी लिपि उपलब्ध होते ती इतक्या निरनिराळ्या वळणाची आहे कीं नुसत्या त्या वळणावरूनच सिद्ध होतें कीं त्या काला [अशोका] पूर्वी कित्येक शतके तिचा इकडे प्रचार झाला असला पाहिजे.'

अशोकाचा काल इ. स. पूर्वी २६९ हें वर्ष आहे^१. तेव्हां इ. स. पूर्वी तिसरे शतकांत लिपीचा इकडे इतका प्रसार होण्यास लिपीची उत्पत्ति डा. वर्नेलच्या मताप्रमाणें इ. स. पूर्वी ३५० वे वर्षी इकडे होऊन कसें चालेल !

२. याच अशोकाचा आज्ञा राजा चन्द्रगुप्त, ज्यास ग्रीक

1 Asoka by V. Smith p. 109. "The Brahmi alphabet the parent of the modern Deonagari and most of the other alphabets now used in India,—exhibits in the inscriptions so many varieties that it must have been already in use for several centuries.

२ मिस्टर पी. सी. मुक्केरजी यांनीं तिबेट ब्रह्मदेश व सिलोन या तिन्ही ठिकाणच्या धर्मपुस्तकांच्या परस्पर तुलनेवरून इ. स. पूर्वी ३२३--३२५ हा काल ठरविला आहे.

(In A. Vol. 32 p 233.)

लोक सान्द्रोकोटा' (स्) ह्यणतात तो, 'गादीवर असतां सीरि-
याचा राजा सेल्यूकस याचा वकील मेगस्थिनीज् हा त्याचे
दरबारी होता. त्यानें लिहून ठेविलें आहे कीं:—,

(अ) प्रत्येक वर्षप्रतिपदेस चंद्रगुप्ताला पंचांगश्रवण होत
असे.

(आ) मुलाची जन्मपत्रिका करितां यावी ह्यणून जन्मवेळ
टिपून ठेवण्यांत येई.^२

(इ) रस्त्यानें आरामशाला, विहिरी, वगैरे किती अंतरावर
आहेत, तें पाषाणांवर लिहून दर्शविलेलें असें.

या वस्तू त्या कालीं लिपि होती हें उघड होत आहे. या
चन्द्रगुप्ताचा काल निश्चित झालेला आहे. तो इ. स. पूर्वी
३२१ वे वर्षी होता.^३ तेव्हां अर्थात ख्रिस्ताब्दापूर्वी ४ थें श-
तकांत इकडे लिपीचा प्रचार होता हें उघड आहे. तथापि
आपण या हि कालाचे मार्गें जाऊं

३ या मौर्यचंद्राचे किंचित् पूर्वी शिकंदर इकडे आला
होता. जगांत जिंकण्यास कांहीं राहिलें नाहीं ह्यणून दुःखाश्रु
ढाळणाऱ्या या वीरास या भरतभूर्मांत मूग गिळावे लागले.

१ पण या संबंधी आतां वाद उत्पन्न झाला आहे; 'चंद्रगुप्त' हें
विशेष नाम नसून ही पदवी आहे. ग्रीक लोकांनीं ज्यास 'सान्द्रो-
कोटा' ह्यटलें तो 'चन्द्रगुप्त' मौर्य नसोन 'अशोक' हा होता. तेव्हां
हे अशोकाचे वेळचे वर्णन समजावयाचें. चन्द्रगुप्ताचा काल ३८० चा
होता; असें मि. मुकेरजाचें मत आहे.

(In. An. Vol. 32 p 232)

२ यावस्तू आमची परंपरा किती पुरातन आहे तें दिसेल.

३ घरील टीप प्रहा. हा काल अशोकाचा समजावयाचा.

जसा तो आला तसाच हात हालवीत परत गेला.' ग्रीक लोकांच्या इकडे येण्याने आर्यावर्ताच्या नित्यक्रमांत यत्किंचित हि फरक पडला नाही; आमची सुधारणा तत्पूर्वीची होती, इतकेंच नाही, परंतु तत्कालीन आमची कला, आमच्या रीतीभाती, आमची राजनीती अथवा आमचें वाङ्मय यांत थोडीसुद्धां ग्रीक-छटा दिसत नाही, असें कित्येक तज्ञ फिंरंगी ग्रंथकारांचें मत आहे.^१ तेव्हां जगांतील सर्व सुधारणेचें बीज ग्रीक वाङ्मयांत अथवा ख्रिस्तीधर्माच्या प्रसारांत आहे असें ह्यणगारे येथें सर्वस्वी निरुत्तर होतात. या यावनी शिकंदराचा दर्यावरील एक सेनानायक सिकेटा 'निआर्कस' या नांवाचा होता. त्यानें असें लिहून ठेविलें आहे कीं या आर्यावर्तातील लोक लिहिण्याकरितां कापूस कुटून कुटून त्याचे कागद बनवितात^२.

शिकंदर इ. स. पूर्वी ३२७ वे वर्षी इकडे आला. त्यावेळीं ह्यणजे ४ थे शतकांत आर्शा कागद करण्यापर्यंत मजल मारली होती. कागदापर्यंत लेखनसामग्रीची ज्यांची धांव गेली त्यांच्यांत 'लिपी' चा प्रचार तत्पूर्वी कित्ती असावा याची कल्पना

1 Smith's Early History of India

Hindu Superiority:—India has fallen a victim to her own internal dissensions and disunion p 133.

2 Cunninghams 'Indian Architecture'.

Smith's "Early History of India."

3 Strabo quotes Nearchus to prove that the Indians wrote letters on cotton, that had been well beaten together and that they had the mile-stones with inscriptions upon them indicating resting places and distances. Quintus Curtius mentions that they wrote on the soft rind of trees, a custom which is confirmed by an allusion in the play of the Shakuntala.

वाचकांनीच करावी. पण याचे हि आणखी पूर्वकालांत आपण शिरूं.

४ सांची येथे एका स्तूपांत दगडाचे दोन करण्डे निघाले. त्यांत(बौद्धभिक्षूच्या)अस्थि मिळाल्या. या करड्यांच्या झांकणांचे आंतील वाजूस ज्यांच्या त्या अस्थि होत्या त्या नांवाचीं अद्याक्षरें शार्ईनें लिहिलेलीं होतीं. या भिक्षूची नांवे 'सारिपुत्र व महामौद्गल्य' अशीं होतीं आणि हे दोघे खुद्द गौतमबुद्धाचे शिष्य होते. तेव्हां इतक्या पुरातनकाळीं जर शार्ईचा उपयोग होता, तर लेखन किती पूर्वीचें असावे याची सहज कल्पना होईल.'

५ गौतमबुद्धाचीं आपल्या शिष्यांबरोबर जीं संभाषणे झालीं तीं सर्व एकत्र करून त्यांचा एक ग्रंथ केला आहे. त्यांत बुद्ध भिक्षूंनीं जे खेळ खेळूं नये त्यांचा नामनिर्देश केला आहे. त्यांत 'अक्षरिकेचें' नांव आहे. 'अक्षरिका' ह्याणजे एकानें दुसऱ्याचे पाठीवर लिहावयाचें व त्यानें काय लिहिलें तें दुसऱ्याने ओळखावयाचें. हा पूर्वी मुलांचा खेळ असे व हल्लीं हि आहे^१. तसेंच,

६ गौतम बुद्ध जिवंत असतां त्यानें ज्या आज्ञा केल्या आहेत त्या सर्व एकत्र करून त्या ग्रंथास 'विनय' असें नांव दिलेलें आहे. त्यांत (४X७) एके ठिकाणीं सन्मान्य कला कोणत्या या प्रश्नाचें उत्तर देतानां तेथें लेखनाचा निर्देश केलेला आहे; व दुसरे एके ठिकाणीं (४X३०५) बुद्ध जोगिनी यांनीं 'लेखनकलेचा' अभ्यास करूं नये अशी आज्ञा केली आहे^३.

1 'Asok' by V. A. Smith p. 109.

See also Ojha's Indian paleography p. 3.

2 Rhys David-Buddhist India p. 108.

3 Buddhist India p. 109.

गौतमाचा निर्वाणशक इ. स. पूर्वी ६३८ हा आहे^१. मरण्या पूर्वी त्याने ४०।४५ वर्षे उपदेशार्थ काम केले अशी समज आहे^२. तेव्हां ६८३ व ६३८ यांचे दरम्यान केव्हां तरी या वर दिलेल्या आज्ञा दिल्या असाव्या व ही संभाषणे झालीं असावीत. यावरून इ. स. पूर्वीच्या सातव्या शतकांत आमचेकडे लेखन व वाचन यांचा इतका प्रसार होता कीं आर्यवाळकांचा तो एक खेळ होता व आर्यस्त्रियानां त्यापासून परावृत्त करण्यास धर्माचे साहाय्य घ्यावे लागले. असो.

७ बौद्धांचा ललितविस्तार नामक एक ग्रंथ आहे, त्याचे इ. स. ७६ त चिनीभाषेत भाषांतर झाले आहे. यावरून त्याचे पुराणत्वाविषयी शंका नाही. या ग्रंथांत असे वर्णन आहे कीं गौतमबुद्ध हा लहानपणीं आपला गुरू जो विश्वामित्र त्याचे येथे जाऊन चंदनाचे पाटीवर शाईने लिहित असे^३.

यावरून त्यावेळीं लिपि होती इतकेच नाही तर लेखनसाधन जी 'मसिका' (शाई) तिचा हि शोध इकडे झाला होता.

१ (पण्डित भगवानलाल.) In. An. Vol. X p. 345.

कित्येकांच्या मते हा ४८७ चा ओह.

Smith's Ancient History.

सीलोन रेकार्डवरून हा काल ५२७ चा दिसतो. महावंशाचे प्रस्तावनेत 'टर्नर' याने हा काल ५४३ चा दिला आहे.

(M's Indian text p. 55 .

पी. सी. भुकरजी यांच्या मते हि ५४३ हाच काल बरोबर आहे. In. An. Vol. 32 p 229

२ Muir's Indian Text p. 55.

३ Buddhist India p. 109.

भाषाशास्त्र पान २९८.

तेव्हां या नंतर ४०० वर्षांनीं एका परस्थानें आमच्यांत कागद करण्याची कृति पाहिली असल्यास त्यांत नवल तं काय ?

८ महर्षि पाणिनी यांनीं व्याकरणावर अष्टाध्यायी नामक एक अप्रतिम ग्रंथ केला आहे हें सर्वश्रुतच आहे. त्यांत 'लेखक' 'लिपिकर' या शब्दांची सिद्धि केलेली आहे'. तसेंच लिपि, लिबि, लिख, इत्यादि धातु व रेफ, स्वरित, हीं चिन्हें, दिलेलीं आहेत. 'यवनानी' शब्दाचा उल्लेख केलेला आहे. या शब्दावर

१ मोक्षमुल्लरानी India what can teach us मध्ये ४ थें शतका-पूर्वी आमच्यांत 'लेखन' नव्हतें ह्मणून ठांसून सांगितलें व दुसरे एके ठिकाणीं

‘ There are stronger arguments than these to prove that before the time of Panini and before the first spreading of Buddhism in India, writing for literary purposes was absolutely unknown.’

(पाणिनीपूर्वी व बौद्धधर्माचा प्रसार होण्याचे अगोदर हिंदुस्थानांत वाङ्मयाचे कामीं 'लेखना' चा उपयोग मुळींच साहित्य नव्हता). असें ह्मटलें आहे पण हे शब्द पुढें त्यांस परत घ्यावे लागले. ते ह्मणतात:-

‘ This last word, Lipikar III 2-21 is an important word for it is the only word in the Sutras of Panini which can be legitimately adduced to prove that Panini was acquainted with the art of writing.’

“ It is possible I may have overlooked some words in Brahmanas and Sutras which would prove the existance of written books previous to Panini. If so it is not from any wish to suppress them”.

पाणिनीचे कालीं हि ज्या लेखनकलेचा संशय होता ती आतां प्रोफेसरसाहेबांनीं ब्राह्मण व सूत्र कालापर्यंत मार्गें नेली आहे.

कात्यायन व पतंजलि यांनीं जें भाष्य केलें आहे त्यावरून 'यवनानी' ह्याणजे 'यवनलिपि' असा अर्थ होतो. तेव्हां अष्टाध्यायीचे वेळीं आमचे कडे 'लेखन' होतें इतकेंच नाहीं तर त्याचे योगानें आमचे समाजांत लेखकांचा एक विशिष्ट वर्ग उत्पन्न झालेला होता इतकें तें रूढ झालेलें होतें; व विशेष महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, त्या वेळीं आमची लिपि ही यवनलिपीहून भिन्न होती.

पाणिनीचा काल इ. सनापूर्वी ८ वें शतक आहे'. तेव्हां आमच्या लिपीचा पल्ला तेथपर्यंत तर आला. पण आणखी किती मार्गें तो जातो तें पाहूं.

९ पाणिनींनीं आपल्या पूर्वी व्याकरणशास्त्रावर जे कोणी ग्रंथकार झाले व ज्यांचे ग्रंथांतून त्यांनीं स्वतः कांहीं नियम उद्धृत केले आहेत त्यांची नांवे दिलीं आहेत'. तसेंच 'छन्दस्यपि दृश्यते' असा एक प्रयोग त्यांनीं केलेला आहे. येथें पाणिनी सारख्या अगाध वैयाकरणांनीं 'दृश' धातूचा उपयोग केला आहे, यावरून त्या कालीं वेदग्रंथ व व्याकरणग्रंथ असावेत असें अनुमान निघतें.

१० महाभारताचा उल्लेख पाणिनींनीं केलेला आहे'. यावरून महाभारत पाणिनींच्या आधीं झालेलें आहे. त्यांत

१ In. An. Vol. XV 149. परंतु पण्डित सत्यव्रत सामाश्रमी यांचे मतें पाणिनीचा काल इ. स पूर्वी २४०० वर्षांचा असावा; व हा भाषाशास्त्रकर्ता यांस संमत आहेसें दिसतें. भाषाशास्त्र पान २३३

२ अपिशलि ६।१।९२, स्फोटायन ११३, गार्ग्य ८।३।२३, शाकल १९, शाकटायन ३।४।११, गालव ६।२।६ भारद्वाज ७।३।६३, काश्यप १।२।२५.

३ अष्टाध्यायी.

शत्रुत्वं चापि मित्रत्वं न लेख्यं न च मातृका^१
असा उल्लेख आला आहे. त्यावरून त्या कार्लीं अक्षरें होतीं व
लेखन हि होतें, हें उघड होत आहे.

११ तिन वेदांवर चार प्रातिशाख्ये आहेत. त्यांचा प्रधानहेतु
ह्यणजे वेदाक्षरांचें शुद्धोच्चारण, पदाध्ययन, संधिनियमन,
आणि यथार्थस्वररक्षण हा होय^२. तेव्हां निरानिराळीं मते व
पाठांतरें झाल्यावांचून प्रातिशाख्यांची उत्पत्ति होणे शक्य नाहीं
व वेदांचे ग्रंथ असल्यावांचून अशीं भिन्न मते उत्पन्न होणार
नाहींत असें प्रो. रॉथ ह्यणतात^३

१२ शतपथ ब्राह्मणांत असें सांगितलें आहे कीं, एका वर्षांत
जितके मुहूर्त तितक्या वेदांत पंक्ति आहेत. एका वर्षांत मुहूर्त
१०८०० आहेत. तेव्हां वेदांत १०८०० पंक्ति आहेत हें उघड
होत आहे. परंतु वेद लिहिल्यावांचून 'पंक्ति'कळणार कशा? तेव्हां
ब्राह्मण कार्लीं [२५००—१४००]^४ लेखन होतें, इतकेंच नाहीं
परंतु वेदग्रंथ हि होते, असें दिसतें^५.

१ सभापर्व अ. ५५ श्लोक १० याचा अर्थ लेले शास्त्री यांनीं
असा केला आहे:—अमुक अमुक प्रकार ज्याच्या अंगीं असतील तो
शत्रू व अमुक गोष्टी ज्याचे अंगीं असतील तो मित्र अशाबद्दल कोठें
लेख अगर अक्षरें लिहून ठेविलां नाहींत.

२ " The Pratishakyas (of the Hindus) the oldest produc-
tion of the grammatical school show a surprising acquain-
tance with the physiological facts of phonetics utterance,
and far surpass the most advanced labours of the Greeks in
the same direction. (Science of Language Vol. I 41.)

३ Ojha's paleography of India p. 7.

४ We do not hesitate therefore to assign the composition
of the bulk of the Brahmanas to the years 1400-1200 B. C

Prof. Haug's Introduction to Aitareya Brahman.

मूरच्यामते ८००—६०० हा ब्राह्मणाकाल आहे. परंतु
दिल्लकांच्या मते मी वर दिला तो आहे.

५ It was at this time that the Sumhitas were probably
compiled into systematic books.—Orion p. 207.

१३ यजुर्वेदांत एका पासून तर परार्धापर्यंत संख्यागणना दिली आहे. ही संख्यागणना प्रत्यक्ष लिपिज्ञान असल्यावांचून येथपर्यंत होणे शक्य नाही असे कित्येक विद्वानांचें मत आहे; व या मताचे समर्थनास ते ग्रीक व रोमन लोकांकडे बोट दाखवितात. ज्या वेळीं ग्रीक लोकांचें लेखनविषयक अज्ञान होतें तेव्हां त्यांची संख्यागणना १० हजारापर्यंतच गेली होती, रोमन लोकांचा पहा तर अशा अज्ञानप्रसंगीं हजारापर्यंतच गेला होता. पण यास दुसऱ्याचा आधार हवा कशास ! आपला अनुभवच आपणांस साहाय्य करील. आज हि आपण प्रत्यक्ष पाहतों कीं जे लेखनवाचनशून्य आहेत, त्यांचें संख्याज्ञान शंभरपर्यंत तर राहोच, परंतु बरेच ठिकाणीं १० पर्यंत हि बिनचूक नसतें, तेव्हां यजुर्वेद कालीं जर परार्धापर्यंत संख्यागणना होती व तशी गणना जर लिपिज्ञानावांचून असणें संभवत नाही, तर त्या कालीं 'लिपि' होती हें उघड अनुमान निघतें. याच संबंधी Hindu Superiority पान २१५ पहावे. त्यांत दिलें आहे कीं, 'ऋक्' खेरीज इतर वेद 'गद्यांत' असल्यानें त्यांचे ग्रंथ असलेच पाहिजेत. तसेंच 'ऋग्वेदाच्या' १० वे मंडलांत 'वाक्' पाहाणारा असा प्रयोग आहे तेव्हां लिपीवांचून 'वाक्' कशी पाहतां येईल ?

तेव्हां इ. स. पुर्वी '२ हजार वर्षे' आमच्यांत लेखन होतें हें वरील विवेचनावरून ध्यानांत येईल. आधुनिक डा. बर्नेल,

१ ऋग्वेदापेक्षां यजुर्वेद आलिकडील आहे व मूलरच्या मते अलीकडील वेदांची रचना मंत्रकालीं झाली. तेव्हां मंत्रकाल येथे दिलेला आहे काल पाश्चात्यांच्या मतानें दिलेला आहे इतकें ध्यानांत ठेविलें म्हणजे तो बराच आधुनिक असला पाहिजे हें उघड आहे.

मोक्षमुल्लर अथवा इतर तत्क्षीय तर राहोतच, परंतु पुरातन ग्रीक हि ज्या वेळीं गडद अज्ञानांत पचत होते' त्याच वेळीं व त्याचे हि पूर्वी आर्ही ज्ञानांत इतके पुढें सरसावलों होतों कीं तत्कालीन ग्रंथ पाहून आज हि जग आश्चर्यानें थक्क होत आहे. आह्लांस भूषण झालेली अष्टाध्यायी जगांतील सर्व विद्वानांचीं मनं आकर्षून घेऊन त्यांचे मुखावाटे धन्य ! धन्य ! असे उद्गार काढवीत आहे^१. आमची मार्मिकता आमची विवेचिकता आमची उपपत्ति, व आमचा अज्ञेयवाद, यांची बरोबरी या गेल्या २॥ । ३ हजार वर्षांत पुष्कळ खटपट करून हि स्वतःस सुधारलेलें ह्यणविणाऱ्या कोणत्या हि राष्ट्रानें अद्याप केली नाहीं . जगांतील इतर कोणत्या हि राष्ट्रांतील ज्ञात लिपींन आमचे कडील लेखनकलेचें पुराणत्व वर दिलेल्या विवेचनानें सिद्ध झाल्यामुळें आमची वर्णमाला आर्ही स्वतःच शोधून काढिली

१ ग्रीक लोकांनीं आपली लिपि इ. स. पूर्वी सुमार ८ वे शतकांत फोनीशियन कडून आणली. ' फोनीशियन ' ही ' सेमेटिक ' शाखेची. खुद्द ही शाखा ज्या ' युफ्रेटिस ' न्ह्याली मधील ग्री. सेमेटिक वृक्षाची ती सुमार ९) वे शतकांत अस्तित्वांत होती (बुद्धिष्ट इंडिया पा, १०९ इ. पालि आग्रॅफी पा. ९ व आमचेकडे तर त्याच वेळीं पाणिनी झालेत.

2 We at once pass into the magnificent edifice which bears the name of Panini, and which justly commands the wonder and admiration of every one who enters. Panini's grammar is distinguished above all similar works of other countries partly by its thoroughly exhaustive investigation of the roots of the language and the formation of words partly by its precision of expression and which, by the very fact of its sufficing for all the phenomena which language presents bespeaks at once the marvellous sagacity of its inventor and his profound penetration of the entire material of the language. (Webber on H. L. p. 216.)

कीं दुसऱ्यांकडून आणली हा प्रश्नच आतां राहत नाहीं. आमचे वर्णमालेचें जनकत्व आमच्या कडेच आहे, तिच्या पोषणाचें श्रेय आमचेंच आहे, व तिचें वर्धन हि, आर्ह्नीच केलेंलें आहे. तथापि असत्य स्थापित करण्यांत परकीयग्रंथकारांनीं किति असंबद्धता प्रगट केली आहे, तिचा किंचित मासला दिसावा ह्मणून त्याबद्दल थोडेसें विवेचन करणें अस्थानीं होणार नाहीं.

डा. बर्नेल यास आमची वर्णमाला आर्ह्नी दुसरी कडून आणलेली आहे, ती आमची स्वतःची नाहीं अशी पूर्वीपासून जबरदस्त शंका होती^१. कारण जगांतील सुधारलेल्या राष्ट्रांपैकीं बऱ्याचशा राष्ट्रांनीं आपल्या लिपीं बाहूरून आणलेल्या, मग आह्मांसच लिपिजनकत्वाचा मान कां असावा ? तशांत आमच्यांतील गुरू मुखानें विद्यालाभ करून घेण्याचा आमचा परिपाठ हा एक प्रत्यक्ष पुरावा, आणि दुसरा भेग्यास्थिनीज्चा. तो म्हणतो आमचे कडे धर्मपुस्तके लिहिण्याचा प्रघात नव्हता. झालें! या पेशां आमच्यांत लेखनकला नव्हती यास आणखी जबरदस्त पुरावा कसा पाहिजे होता. तशांत अत्यंत जुनी ह्मणून जी लिपि उपलब्ध होते ती अशोकाच्या अनुशासनाची, व ती हि अत्यंत अशुद्ध (पण भिन्न ठिकाणीं भिन्न हें मात्र स्मरणांतून गेलें). ही इ. स. पूर्वी २५९ वे वर्षींची गोष्ट. मग इ. स. २५९ वे वर्षीं जी लिपि उपलब्ध होते तो जर असली अशुद्ध व ह्मणून नवोद्भूत असल्याप्रमाणें तर इ. स. पूर्वी ३२७ वे वर्षांचे सुमारास एक तर तिचा मुळीं प्रचारच नव्हता, अथवा असलाच तर तो फार थोड्या प्रमाणावर असला पाहिजे. यावरून अर्थांत इ. स. पूर्वी ३२७ चे वेळीं तिचा नुकताच इकडे प्रसार झाला असावा असें सहजच

अनुमान डाक्टर साहेबांनीं काढलें^१. आतां ही वर्णमाला बाहेरून तर आलेली, व ती हि ४ थे शतकाचे सुमारास; मग ती इकडे कोणी आणली असावी या वद्दल ते शोध करूं लागले. त्याच वेळीं आमच्या दक्षिणकिनाऱ्याशीं ज्यांचा व्यापार चालत होता ते व्यापारी त्यांच्या हातास लागले व ह्मणून त्यांनीं असें ठरविले कीं या व्यापाऱ्यांनीं फोनीशियांतून दक्षिण किनाऱ्यावर पहिल्यानें हा लिपिरूपी माल इकडे आणून सोडला, व तो हलके हलके—कारण इ.स. पूर्वीचें २५९वे साल आलें पाहिजे—उत्तरे कडे पसरत गेला^२. डाक्टर साहेबांचीं येथपर्यंतची सर्व इमारत तर ठीक झाली, परंतु एका गोष्टीनें मूळावरच घाव बसूं लागला. फोनिशियन वर्णांत व आमचे वर्णांत साम्य कांहीं कोठें जमेना. रचलेली ही इमारत अशी ढासळूं लागली तेव्हां प्रो. सेस हे त्यांच्या मदतीस आले; व त्यांनीं असें प्रसिद्ध केलें कीं फोनीशियनची शाखा जी आरमियन तिच्या एका वर्णांत व आमच्या एका वर्णांत साम्य आहे.^३ आणि याप्रमाणें जी मध्यें एक अडचण आली होती ती दूर झाली.

कष्ट साहेब ह्मणतात कीं फिनोशियन लोकांचा या देशाशीं व्यापार असल्यानें व त्यांच्या अक्षरांपासून ग्रीक रोमन व सेमेटिक भाषेचीं अक्षरे निघाल्यानें आमची हि वर्णमाला त्यांच्यापासून निघाली असावी असें अनुमान होतें^४.

1 South Indian paleography—introduction.

2 In. An. Vol. I p. 230.

3 In. An. Vol. XI p 239.

4 I. R. A. S. Vol. XVI p. 328, 358.

मूलरचें मत हें नाहीं. तो हणतो शिकंदराचे वेळीं जेव्हां ग्रीक इकडे आले तेव्हां त्यांच्या लिपीपासून आमच्या लिपीची उत्पत्ति झाली.

डा. स्टिवन्सन हणतात तसें नाहीं; ती बहुधा मिसरदेशाच्या वर्णमालेपासून निघाली असावी'.

डा. गोल्डस्मिथच्या मतें फिनीशियनपासून सिंहली व सिंहली पासून आमची लिपि.

म्यूलर याचे उलट प्रतिपादन करतात. त्यांनीं आपल्या रिपोर्टांत असें सिद्ध केलें आहे कीं सिंहलद्विपांत लिपिप्रवेश होण्यापूर्वीच आमचेकडे तिचा प्रचार होता.^१

अशा तऱ्हेनें एकाचा दुसऱ्याशीं मेळ नाहीं. ज्यास जें वाटेल तें त्यानें प्रतिपादन केलें आहे. परंतु आश्चर्य हें कीं या पैकीं एकानें हि या 'सेमेटिक' वर्णांचें आमच्या वर्णांशीं कल्पिल्लें साम्य प्रत्यक्ष दाखविलें नाहीं.^२ तसा प्रयत्न केला असता हणजे हीं मतें किती चुकीचीं आहेत, हें तेव्हांच उघडकीस आलें असतें. या संबंधी प्रो. ओझा यांचें 'प्यालिओग्राफी' मधील एक लहानसा उतारा देणें येथें अस्थानीं होणार नाहीं. असें समजून देतोः—

“एक लिपि दुसरीपासून निघाली असल्यास त्यांच्यातील सम उच्चाराचे व मूल्याचे वर्णांत साम्य असलें पाहिजे असा साधारण नियम आहे.” हा कस जर लाऊन पाहिला तर एका हि लिपीचें आमच्या लिपीशीं साम्य जमत नाहीं.

1 I R. A. S. B, B. Vol. III p 75.

2 Report on Ancient Inscription of Cylone p. 24.

3 Ojha's paleography of India p. 8.

फिनीशियन वर्णमालेच्या २२ अक्षरां पैकीं फक्त एकच सममूल्याचें अक्षर [गिमेल्] पालीच्या 'ग' शीं जुळतें.^१

मिसर देशाच्या एका हि वर्णाशीं आमचा वर्ण मिळत नाही^२

हिम्यारिटिक वर्णांतील द व व कांहींसे आमच्या द व व शीं मिळतात.^३

अरामियनच्या कोणत्याही वर्णाशीं आमच्या वर्णांचें साम्य नाही.^३

अशा तऱ्हेनें आमच्या लिपीचें इतर कोणत्या हि परस्थ लिपीशीं साम्य नाही व वर नमुद केलेल्या ग्रथकारांच्या परस्पर विरुद्ध अशा प्रतिपादनाच्या असंबद्धतेचें इंगित यांतच आहे. मूळांत जेथें असत्य तेथें अशी असंबद्धता उत्पन्न व्हावयाचीच. ती जशी आपले नजरेस आली तशी त्यांच्या धर्मबंधूंच्या नजरेस आली नाही असें नाही.

कस्टनें जरी ही वर्णमाला मूळची आमची नाही असें प्रतिपादन केले आहे तरी त्यास योग्य कारण दाखविलें नाही इतकेंच नाही तर उलट असें प्रतिपादन केले आहे कीं " आर्यांचे त्यांच्या लिपीवर इतके परिश्रम झाले आहेत कीं तिच्या तोडीची एक हि लिपि इतरत्र नाही "

1 En. Cy. Br. Vol. I p. 600.

2 B. B. R. A. S. J. Vol. II p. 66.

3 Prinseps Indian Antiquities Vol. II p. 168.

याच प्रमुख लिपी असल्यानें व इतर (ग्रीक, लातिन, इंग्रजी वगैरे) याच कुटुंबांतील असल्यानें दे. ओझा यांनीं त्यांचा जास्त विस्तार केलेला नाही.

डा. भूलरनें तर मोठी मौज केली आहे.' आमच्या लिपीचें इतर लिपीहून वैचित्र्य व श्रेष्ठत्व दाखविण्यांत पुष्कळ परिश्रम घेऊन इतकी पूर्ण व सोपपत्तिक वर्णमाला अन्यत्र नाही, इतकेंच नाही परंतु त्या सर्व, अनुनासिक, उच्चार, वगैरे मध्ये अपूर्ण आहेत; असें त्यांनीं आपलें स्पष्ट मत दिलें आहे. परंतु अखेर हा ग्रंथकार आपल्या वळगावर गेला त्यानें, आपल्या निबंधाच्या शेवटीं वाचकांस असा इपारा दिला आहे कीं 'मीं वर दिलेल्या विवेचनावरून असें कोणी समजू नये कीं ही लिपि मूळची हिंदूची आहे हाणून; ती त्यांनीं वाहेरून आणली आहे. ' यास कारण तर डाक्टरसाहेबांनीं फारच मुद्देसूत दिलें आहे. ते ह्मणतात. 'हिंदूनां अशी एक खोडच आहे कीं एखादो गोष्ट प्रथम वाहेरून आणायची व तत्प्रीत्यर्थ परिश्रम करून तिचें स्वरूप इतकें बदलून टाकावयाचें कीं पहाणारांस वाटावें कीं ती मूळची त्यांचीच ' कारण तर अगदीं विनतोड दिलें आहे यांत शंका नाही. मात्र अशीं कारणें आमच्या मते समाधानकारक नाहीत. नवीन झालेल्या एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिका मधील [writing] या शब्दावर लेख लिहिणाऱ्या विद्वानां तर डाक्टर भूलरनें वळलेल्या या चन्हाटास वाटाण्याच्या अक्षता लावल्या आहेत^१. या लेखांत त्यानें मोठ्या शालीनतेनें असें प्रतिपादन केलें आहे कीं, सध्या लिपीच्या जनकत्वासंबंधी 'निश्चित' असें कोणतेंच मत देतां येत नाही.^३

1 In An Vol 1 P 230; Vol 32 Indian Paleography

2 But it must be admitted, that it (Bhulers argument) is not very convincing. En- Cy- Br- ' writing ' P. 903.

3 We are Still only on the threshold of investigation into the early history of the Alphabets p894

टेलरला आमच्या वर्णांत व फिनीशियन वर्णांत मुळांच साम्य दिसत नाहीं. ' १

व्हीज् डेविड यानें कोणत्या हि सेमेटिक वर्णांत व आमच्या वर्णांत साम्य नाहीं असें आपलें स्पष्ट मत दिलें आहे^२. परंतु या वर्णमालेचें जनकत्व मात्र त्यानें आह्मांस दिलेलें नाहीं. तो ह्मणतो:—

“ हल्लीं कित्येकांची अशी समज आहे कीं दाक्षिणात्य सेमेटिक पासून हिंदूंची लिपि निघाली आहे; तर कित्येक ती उत्तरेकडील सेमेटिकची शाखा आहे असें ह्मणतात. परंतु वस्तुतः दोहोंशीं हि तिचें मुळांच साम्य नाहीं. माझ्या मतें ज्या वेळीं सेमेटिक डावी कडून उजवीकडे लिहिण्याचा प्रघात होता अशा अत्यंत पुरातन कार्ली या दोन्ही लिपी ज्या एका युफ्रेटिस नदीच्या खोऱ्यांत प्रचलित असणाऱ्या लिपीपासून निघाल्या आहेत, तिच्याच पासून ह्या आर्यवर्णमालेचा उद्गम झाला असावा; व तो काल ह्मणजे इ. स. पूर्वी ७।८ वें शतक असावें.” ह्मणजे या मिशनऱ्यानें आमचे लिपीस मुलगी न ह्मणतां तिला भगीनीपदास पोहोंचविलें आहे इतकेंच; असो. हें व्याख्यान वांचून आग्रहपिशाचिकेनें पछाडलेल्या या सर्व ग्रंथकारांची कीं व येते. पण आमची लिपि आह्मीं स्वतःशोधून काढिली नाहीं असें ठासून सांगण्यास या पैकीं एकाची हि छाति झाली नाहीं^३.

1 Alphabets Vol II p 313.

2 Buddhist India p 114-118

4 It is, of course, not impossible, a priori, that the priests in India had developed an alphabet of their own out of picture writing— Buddhist India p. 119.

गोल्डस्टुकर यानें असें प्रतिपादन केलें आहे कीं आर्यांची लिपि त्यांनीं स्वतःच शोधून काढलेली आहे, तिचे बद्दल ते कोणाचे हि ऋणी नाहींत',

एडवर्ड टॉमस्-प्रसिद्ध मुद्राशास्त्रवेत्ता, व सांकेतिक लिपी-वित् तर असें प्रतिपादन करतो कीं भारतीयांनीं आपल्या स्वतःच्या बुद्धिप्रभावानें जी वर्णमाला शोधून काढिली तिचा प्रसार प्रथमतः तीन चार राष्ट्रांत होऊन चवथ्या खेपेस हें लिपिज्ञान 'शमी' लोकांच्या वांट्याला आलें; आणि तें उपलब्ध झाल्यावर पूर्णतेस आलेली मूळची वर्णमाला छिन्न भिन्न करून त्या शमी लोकांनीं ती उपयोगांत आणिली^२.

जनरल कनिंग्ह्याम तर ठांसून असें सांगतो कीं भारतीयांची वर्णमाला स्वतः त्यांनीच शोधून काढलेली आहे^३. असो.

आतांपर्यंत ग्रंथकारांची या बाबतींत काय मतें आहेत तीं दिलीं; आतां सेमेटिक व आर्य या दोन लिपींच्या प्रत्यक्ष स्वरूपांत व रचनेंत कितिकसें साम्य आहे तें पाहूं.

[१] एकीतील विशिष्ट उच्चाराचा एक वर्ण दुसरींतील त्याच उच्चाराच्या वर्णाशीं मुळींच मिळत नाहीं हें आपण वर पाहिलेंच [एक, दोन, खेरीज] आहे.

[२] फिनीशियन पासून निघालेल्या सर्व लिपींत स्वरांचीं चिन्हें नाहींत, वर्णच स्वरांचीं कामें करितात व तीं व्यंजनापासून

1 Goldstucker on Panini

२ भाषाशास्त्र पान ३०४।३०५

3 My own conclusion is that the Indian alphabet is of purely Indian origin (Corpus Inscriptionum Indicarum) Vol 1-52.

भिन्न असतात. आर्यलिपींत तसें नाहीं. स्वरांची चिन्हें असून ती व्यंजनांचे शरीरांशीं संलग्न होतात.^१

[३] फिनीशियन पासून निघालेल्या सर्व वर्णमालांचा क्रम [अ व क ड इत्यादि] व आर्यांच्या वर्णमालेचा क्रम [अ आ इ क ख इत्यादि] हे अगदीं भिन्न आहेत.

(४) आर्यवर्णमालेनें दर्शित सर्व उच्चारांचे वर्ण इतर वर्णमालांत नाहींत.

(५) आर्य वर्णमालेंतील अनुनासिका इतकीं अनुनासिकें इतर वर्ण मालांत नाहींत.^२

अशा रीतीनें ज्या देान लिपींत—देवनागरी व सेमेटिक-जन्य-जनकत्व प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे, त्यांच्यांतील परस्पर वर्णसंख्येंत, वर्णोच्चारांत, वर्णक्रमांत, अगर स्वरूपांत, सुळींच साम्य दिसून येत नाहीं.

‘काला’ संबंधी तर विवेचन वर केलेंच आहे. त्यावरून हि असें आढळून येईल कीं, ज्हीज डेविड यानें सर्व पाश्चात्य लिपींची आज लिपि जी प्री—सेमेटिक ह्मणून गृहीत धरली आहे तिचा काल त्यांच्याच ह्मणण्याप्रमाणें आमचे कडील महर्षी पाणिनीचे कालाजवळ जवळ येतो. पण या कालाचे किती तरी पूर्वी आमचे कडे लिपीचा प्रचार होता याबद्दल वर विवेचन आलेंच आहे. मुखपृष्ठावर दिलेली ऋक् संहितेतील ऋचा

1 The phoenician alphabet was an alphabet of consonants only En- Br. (writing) p 895

2 Dr. Bhuler on Indian Alphabet In. an. Vol 1 P. 233.

यां बावतींत विशेष मनन कारण्यायोग्य आहे. दे. श्यामजी कृष्णवर्मा यांचें या विषयींचें मत पूर्वीं आलेच आहे'.

तेव्हां काल, संख्या, स्वरूप, व विद्वज्जनसंमति या चान्ही तन्हेच्या पुराव्यानें असें सिद्ध होतें कीं आमची देवनागरी लिपि ही प्राचीनतम असून ती इतर सर्व पाश्चात्य लिपीहून भिन्न व पूर्णतेनें श्रेष्ठ अशी आहे; तसेंच तिचें जनकत्व—आज उपलब्ध असलेल्या पुराव्यावरून—आमचेकडेच असल्यानें तिच्या सर्व यशाचे वांटेकरी एकटे आहींच आहों.

---

१ दे. त्र्यंबकराव काळे यांचें हि मत असेंच आहे. पहा प्रभात वर्ष २ अंक २

रामायणांतील लिपिविषयक उत्तारे मुळांच दिले नाहींत. परंतु त्यांतीलहि, जनकाचें निमंत्रणपत्रिका पाठविणें, रामनामांकित मुद्रा, इंद्रजित्वाहूलेखन इत्यादि प्रसंग विचार करण्यासारखे आहेत.

भाग २ श.

मोडी लिपी

मागील भागांत आमच्या (देवनागरी) लिपीचा उद्गम तिची रचना, व वाढ कोणी केली व कधी केली या बद्दल विवेचन केले आहे. या वर्णमालेवर आमच्या संस्कृतीचा व कल्पकतेचा असा कांहीं स्पष्ट शिक्का बसलेला आहे की तिच्या जनकत्वाचे श्रेय आह्मांकडे न देणारे डा. भूलर सुद्धां नुसते तिच्या रचनेकडे पाहून ह्मणतात की तिचे हल्लीचे रूप हे संस्कृतज्ञ पाण्डिताच्या श्रमाचे फल आहे'. तिची सशास्त्र रचना, तिच्यातील निरनिराळीं अनुनासिकें व अनुस्वारदर्शक चिंदू, तिच्यातील 'ह' कार व विसर्ग यांतील भेद, तिचीं स्वरचिन्हे व ऋस्वदीर्घविचार, हीं सर्व बुद्धीची व्यापकता व कुशाग्रता असल्यावाचून संभवत नाहींत व ह्मणून जसे आमच्या प्राक्कालीन ऋषिवर्यांच्या परिश्रमाने या वर्णमालेस श्रेष्ठत्व प्राप्त झाले आहे, तसेच तिच्या या सर्वांसुंदर रचनापद्धतीने आह्मांस हि श्रेष्ठत्व आले आहे.

1 One of the undeniable results of the preceding inquiry is that the Brahma alphabet must be considered the work of the Brahmans acquainted with phonetic & grammatical theories. The Pandit's hand is clearly visible &c.

This is so complicated & highly artificial that only a Brahman or a pandit's ingenuity can have worked it out, In. An Vol 35 p 311-312

परंतु अशा तऱ्हेनें या वर्णमालेच्या उत्पात्तिविषयक प्रश्नाचें समाधान झालें तरी तत्संबंधी दुसरा एक महत्वाचा प्रश्न सहज मनांत उद्भवतो. तो असा कीं, त्या अत्यंत प्राचीनकालीं जी वर्णमाला आमच्या पूर्वजांनीं निर्माण केली व पुढें तिजवर परिश्रम करून संस्कृतासारख्या श्रेष्ठ भाषेंतील सूक्ष्म भेदाचे उच्चार दाशित करण्याची तिच्या अंगीं पात्रता आणिली, ती कशी होती; तिचें रूप कसें होतें ह्मणजे त्या वर्णांची आकृति कशी होती ? मागील भागांत सांगितल्याप्रमाणें लिपीच्या सामान्य नियमानुरोधानें व दे. शामशास्त्री यांच्या प्रतिपादनाप्रमाणें तिचें पूर्वं रूप जरी 'चित्रांकित' असलें तरी तें अत्यंत पुरातनकालीं [ह्मणजे ऋग्वेद कालीं, ज्या वेळीं नुकताच कोटें तिचा प्रादुर्भाव झाला असेल त्या वेळीं] असं असणें संभवनीय आहे. परंतु त्यानंतर तें तसेंच अस्पष्ट व अपक्व राहणें संभवत नाहीं; यास प्रमाणें आहेत.

ऋग्वेद प्रातिशाख्य सूत्रांत—हीं सूत्रें ह्मणजे एक प्रकारचें व्याकरणच आहे—छन्दोभाषा ज्यानां सुबोध व्हावी अशी इच्छा असेल त्यांनीं आपल्या वर्णज्ञानाची कितपत तयारी केली पाहिजे तें सांगितलें आहे.

गुरुत्वं लघुता साम्यं ऋस्वदीर्घप्लुतानि चेत्यादि ।

प्रातिशाख्यसूत्र

यावरून वेदकालीं उत्पन्न झालेली वर्णमाला क्वचित् चित्ररूप असेल व क्वचित् अपक्व हि असेल; परंतु त्यानंतर ह्मणजे सद्यःकालच्या सापेक्षत्वानें अत्यंत प्राचीन कालींच उच्चारांचे फार सूक्ष्म भेद दर्शविण्याची तिची योग्यता होती, हें उघड आहे. प्रातिशाख्यानंतर निबंटु यास्क, नंतर पाणिनी, त्यांनीं हि आपल्या शिक्षेतील

त्रिषष्टिः चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शंभुमते मताः ।

इत्यादि सूत्रांनीं वर्णांचें वर्णन केलेलें आहे; व त्यावरून इ. स. पूर्वी ८०० अथवा अशोका पूर्वी ५१६ र्शे वर्षे आमची ही वर्णमाला किती पक्कतेस पावली होती हें स्पष्ट दिसतें.

तेव्हां ज्या वर्णमालेंत २१ स्वर २५ स्पर्श व ८ यादय आहेत, जिच्यांत ऋस्व दीर्घ आहेत, जिच्यांत उदात्तानुदात्त आहेत, व अनुस्वार, विसर्ग, आहेत अशा त्या सांगोपांग वर्णमालेतील वर्णांचा आकृतिविशेष कसा होता ? हा प्रश्न सहज मनांत उभा राहतो. प्रश्न सहज मनांत आला ह्मणजे त्याचें उत्तर सुलभच असतें असें नाहीं; त्यांत याचें तर फारच कठीण आहे. कारण एक तर ज्या वर्णांचें वर्णन वर केले आहे, त्यांचें त्या वर्णन कालचें रूप आज उपलब्ध नाहीं; व जें आहे तें अर्वाचीन असून एक तऱ्हेचें, व एक वळणाचें, नसल्यानें त्या पैकीं मूलभूत कोणतें व औपरोधिक कोणतें याची निवड करण्यास आज साधनें नाहींत; आणि दुसरें महत्वाचें कारण ह्मणजे उत्तर देणाराची पात्रापान्नता. असो, तथापि अशाच तुटपुंज्या साधनद्वयानें थोडासा प्रयत्न करून पाहूं.

लिपीशास्त्रज्ञांचें असें मत आहे कीं भरतखळांत आज ज्या वर्णमाला प्रचारांत आहेत, त्या 'सर्व एक तर ब्राह्मी' अथवा

१ जैनांचा 'भगवति शतक' नांवाचा एक ग्रंथ आहे. त्याच्या आरंभीं जें नमन आहे तें असें 'नमो वंभीए लिवीएति' [सं. 'नमो ब्राम्ह्यै लिपयेति'] आहे ह्मणजे 'ब्राह्मी' लिपीस नमन केलेलें आहे. या 'ब्राह्मी'च्या नावाबद्दल तेथें जो उल्लेख आहे तो असा.

पुढें चालू

‘खरोष्ठी’ या दोन तऱ्हेच्या लिपी पासून निघाल्या आहेत’. ब्राम्ही ही मूळची भारतीयांची व खरोष्ठी ही इ. स पूर्वी ४००।४५० वर्षांच्या सुमारास वायव्येकडून जी इराणी लोकांचो इकडे धाड आली तिचे बरोबर आलेली^२ आहे. परंतु जशी ती आली तशीच कांहीं वर्षांनी ती नाहीशी हि झाली. तथापि जवळ जवळ ६।७ शतके ती इकडे होतीच. तेव्हां मूळची ब्राम्ही व पाहुणी आलेली शरांकित खरोष्ठी या दोन लिपीपासून इकडच्या हल्लींच्या वर्णमाला निघाल्या आहेत. अथवा मला वाटते असें म्हणण्याचे ऐवजीं इकडे जी ब्राम्ही पूर्वापर प्रचारांत होती तिच्या भिन्न स्थलांतील भिन्न भिन्न रूपांत या वाहेरून आलेल्या खरोष्ठीचा कांहींसा प्रादुर्भाव दृग्गोचर होतो असें म्हणणें जास्त सुयुक्तिक होईल; कारण खरोष्ठीस वर दर्शविल्या प्रमाणें शरांकित लिपि ह्मणतात. तेव्हां हल्लींच्या, म-

मार्गाल पृष्ठावरून पुढें चालू.

लिपिः पुस्तकादावक्षरविन्यासः साच अष्टादशप्रकारा श्रीमन्नाभेयजिनेन स्वयुताया ‘ब्राह्मी’ नामिकाया दर्शिता ततो ब्राह्मी त्यभिधीयते ॥ आह च ।

लेहं लिपि विहाणं जिणेण बंधीए दाहिणकरेण । इत्यतः ब्राह्मीति स्वरूपविशेषणं लिपेरिति ।

यावरून ब्राह्मी १८ प्रकारची असून त्यांच्या समवायास ‘ब्राह्मी’ नांव होतें (?)

1 The alphabets of India all spring from two sources (a) Brahmi & (b) kharoshi. E. Bri.(writing)P. 902.

2 Kharosthi alphabet passed into India with the staff of Darius. ibid.

राठी अगर, महाराष्ट्री, भागधी, पंजाबी, बंगाली, व कारिमरी^१, यांच्यांत परस्पर क्रिती जरी भिन्नता असली तरी त्या पैकीं एखादी हि शरांकित लिपिपासून निघाली असावी असें संभवत नाही. या आमच्या आत्मसिद्ध ब्राह्मीस देवनागरी^२ हि ह्यणतात व

१ हळे कनड ही सुद्धां मूळची इकडची असून तिचा उद्गम हि ब्राह्मी पासूनच असावा असें मला वाटतें परंतु तिजवद्दल वाद असल्यानें तिचें नांव गाल्लें आहे.

२ ब्राह्मी वर्णमालेस ' देवनागरी ' कां ह्यणतात याचें कारण दे. क्षामशास्त्री बी. ए. यांनी जें दिलें आहे तें विचारार्ह आहे ह्यणून त्याचें येथें थोडक्यांत अवतरण देतो.

'देवतांच्या मूर्ती करून त्यांची आराधना करण्याचा हल्लीं जसा प्रघात आहे तसा पूर्वी ह्यणजे वेदकालीन सांकेतिक चिन्हांनीं करण्याचा होता. आज भिन्न देवता असल्यानें प्रतिमावैचित्र्य आहे परंतु पूर्वी जगाचें आदिकारण जी माया व पुरुष अथवा प्रकृति पुरुष किंवा शिव आणि शक्ति यांचीच सांकेतिक चिन्हें असणें संभवतें. परंतु (पुरुषा पेक्षां उत्तरीशीं प्रकृतीचा ज्यास्त संबंध असल्यानें ?) शक्तीचीच उपासना विशेष होती. (यांत हल्लींच्या शक्तिचा ह्यणजे वाम मार्गायांचा संबंध नाही) तेव्हां शक्ति ह्यणजे माता तिचें दर्शक जें चिन्ह ती मातृका. मातृपदा पासून प्रतिमा दर्शक शब्द 'क' प्रत्यय लागून होतो हें व्याकरण सिद्ध आहे. आतां या मातृका ह्यणजे मातेचीं सांकेतिक चिन्हें अथवा अक्षरें एकाद्या भूर्जपत्रावर अथवा ताम्रपत्रावर वर्तुळ अथवा त्रिकोण काढून त्यांत लिहित असत. तीं वर्तुळें अथवा ते त्रिकोण ' देवानां नगरम् ' अथवा ' देवनगरम्. ' या देवनगरांत जी मातृका अथवा जें 'अक्षर' लिहीलें असेल तें दे

पाली हि ह्यगत असत; यांचें कारण असें कीं ब्राह्मीचा अत्यंत जुना असा मासला ज्या अशोकशासनांत^१ उपलब्ध झाला तीं शासनें पाली भाषेंत आहेत, तेव्हां त्या लिपीस हि पालिच ह्यणूं लागले. वस्तुतः हल्लीं पाली म्हणून जी वर्णमाला आहे तिच्यांत व अशोकलिपींत कांहीं फरक आहेत^२; तथापि या शासनलिपीस

मागील पृष्ठातरून पुढेंचालु.

देवनागरी. अशा रितिनें सिद्ध झालेल्या देवनागरी मातृकांचें शामशा-
ह्यांनीं सिद्ध व साधित असे दोन भाग कल्पून पहिल्या भागांत पांच
स्वर (अ इ उ ए ओ) एक अनुस्वार व एक विसर्ग, आणि १८
व्यंजनें (क, ख, घ, च, ट, द, ध, न, प, म, य, र, ल, व, श, ष,
स, ह,) इतक्यांचा समावेश करून, साधितांत १२ व्यंजनें गोंविलीं
आहेत. (ग, ङ, ज, ठ, ड, ढ, ण, त, थ, फ, व, भ) दे. शामशास्त्री
यांनीं 'देवनागरीची' ही उपपत्ति तंत्रशास्त्राच्या आधारेणें सिद्ध करून
दाखविली आहे. ही उपपत्ति खरी आहे असें धरून चाललें तरी (ज,
झ, ङ, क्ष, ञ,) हीं व्यंजनें व (ऋ, ॠ, लृ, लृ,) हे चार स्वर
यांची त्यांस हि उपपत्ति देतां आली नाहीं. त्यांत महत्वाची गोष्ट ही
कीं या तंत्रशास्त्राच्या हि आधारेणें अशोक लिपींतली
कांहीं वर्णांची उपपत्ति लागत नाहीं; हें ध्यानांत ठेवण्या
सारखें आहे; व दुसरें असें कीं ब्राह्मी अथवा देवनागरी यांच्या उ-
द्भवनावद्दल फारसा प्रश्न हि राहत नाहीं.

1 The pillar edicts belonged to Asoka & the Rock edicts to Samprati In An. Vol. 32 P. 233

२ व्हिक्टर हेन्री यानें केलेल्या पाली व्याकरणाच्या शेवटीं पा-
लीचें कांहीं नमुने दिले आहेत. ते व In. An. Vol 35 यांत
जें देवनागरीचे नमुने आहेत ते परस्पर ताडून पाहिलें ह्यणजे हा
फरक तेव्हांच नजरेस येईल,

च ब्राह्मी अथवा देवनागरी ह्मणतात. परंतु हीच देवनागरी अथवा ब्राह्मी असणें संभवनीय आहे किंवा नाहीं याचा कोणी हि विचार केला नाहीं. तेव्हां या प्रश्नाची ही बाजू वाचकां पुढें ठेवण्याचा मी थोडासा प्रयत्न करतो. आतां तसें करितानां आधार ह्मणून पूर्वसिद्ध प्रमेयांची परंपरा मला देतां येणार नाहीं परंतु काणत्या हि प्रश्नाची एखादी दिशा नवीनच पुढें यावयाची असल्यास तो प्रथम तर्क म्हणूनच पुढें येत असतो, असो.

प्राकृतांचा उद्गम

संस्कृत ही—मग ती वेदकालीन असो अथवा त्यानंतरची असो—नेहमीं व्यावहारिक ह्मणजे प्रचारांतील बोलण्याची भाषा होती. अशा व्यावहारिक भाषेंत कालान्तरानें फरक पडणें अगदीं साहजिक, नव्हे, अवश्य आहे. एक भाषा बोलणारा समाज, बुद्धि व बल यांनीं श्रेष्ठ असल्यानें, भिन्न भाषेच्या समाजावर सत्ताधारी झाला अथवा नुसतें त्याचें याच्याशीं दळण वळण असलें तरी दोन्ही भाषेंत विशेषतः कनिष्ठ समाजाचे भाषेंत फरक पडत जातो. दुसरें हि एक असें आहे कीं जेव्हां एखादा असंस्कृत समाज आपल्या पेक्षां श्रेष्ठ अशा समाजाची अधिक सुसंस्कृत भाषाच उचलूं पहातो तेव्हां हि ती अपभ्रष्ट होते. ह्मणजे त्या भाषेचीं परिचय नसलेल्या, अथवा तिच्या संस्कृतीचा मनावर आनुवंशिक संस्कार नसलेल्या अशा एखाद्या समाजांत ती रूढ होऊं लागली, ह्मणजे तिचें रूपांतर होऊं लागते; व मागील भागांत जीं लिपिविषयक कारणें मीं

दिलीं आहेत तींच येथे हि लागू पडतात, हणजे, एकतर या नवीन समाजाचे उच्चारवैचित्र्य, दुसरे त्यांच्यांत क्वचित् असलेली कित्येक वर्णांची अनवश्यकता, तिसरे मूळच्या स्वकीय भाषेतील देशी शब्दांची अनवगत होणारी भेसळ, व चौथे 'स्वभावो दुरतिक्रमः' या न्यायाने नवीन भाषेतील रूपे पूर्वीच्या स्वतःच्या भाषेतील रूपांच्या पद्धतीने बनविण्याची संवय या व अशा कारणानीं श्रेष्ठांच्या भाषेचे हि रूपांतर होते.

हीच स्थिति अथवा असेंच स्थित्यंतर संस्कृताचे झाले. संस्कृत वाणी बोलणारा समाज जसा जसा फुगू लागला तसे तसे तिचे रूपांतर होऊं लागले. वर दिलेल्या व शिवाय अन्य कारणानीं ते रूपांतर दोन तऱ्हेचे झाले. ज्या समाजांनीं खुद्द संस्कृतच उचलले त्यांच्यांत प्राकृताचा उद्गम झाला' व ज्यांच्या भाषेवर संस्कृताचा पगडा बसला व तिचीं रूपे त्या भाषेत चमकू लागलीं तेथे पैशाची जन्माला आली^२. पैशाचीला^३ हि प्राकृत

१ प्रकृतिः संस्कृतम् । तत्रभवं तत आगतं वा प्राकृतम् । संस्कृतान्तरं प्राकृतमधिक्रियते । संस्कृतयोने रेव तस्य लक्षणं न देश्यस्य इति ज्ञापनार्थम् । हेमचन्द्र कृत. कुमारमाल चरित्र.
संस्कृतं नाम दैवी वाक् अन्वाख्याता महर्षिभिः । तद्भवस्तत् समो देशी त्यनेकः प्राकृतक्रमः ॥ काव्यार्दश.

2 In other words, we may attribute many, if not all, of the Differences which distinguish the Aryan languages to the Aryanization of non-aryan nations.

(Taylor's origin of Aryans P. 274)

३ पैशाची । प्रकृतिः शौरसेनी.

म्हणतात परंतु वस्तुतः आद्य प्राकृत तीनच प्रकारच्या; एक महाराष्ट्री दुसरी शौरसेनी, व तिसरी मागधी'. यांच्या या नांवावरून असें दिसेल कीं संस्कृत ज्या ज्या भागांत प्रचलित होती त्या त्या भागांतील विशिष्ट समाजाचा तिच्यावर शिक्का बसल्यानें ती विशेष नाम पावली; व या स्थलवाचक नामावरून त्या सर्वांचें (प्राकृतांचें) मूळ एकच असलें पाहिजे हें हि स्पष्ट होतें.

आतां या प्राकृतांचा कधीं उद्गम झाला अथवा संस्कृत बोलणाऱ्या समाजाचा परिघ केव्हां विस्तृत झाला हें निश्चिततेनें सांगणें शक्य नाहीं. कारण भाषेतील हा भेद हळू हळू होणारा असून त्याचा आरंभ इंद्रधनुष्यांतील निरनिराळ्या रंगांच्या आरंभाप्रमाणें दुर्ज्ञेय आहे^१. तथापि इतकें निश्चित आहे कीं पाणिनी काळीं या प्राकृत होत्या; कारण त्यांनीं आपल्या शिक्षित यांचा उल्लेख केलेला आहे^२. म्हणजे त्या वेळीं या इतक्या रूढ झाल्या होत्या कीं त्यांस भिन्न नामधेय मिळण्याची पात्रता त्यांच्या अंगीं आलेली होती. बाबु राजेन्द्रलाल यांनीं या प्राकृताबद्दल काढलेला सिद्धांत सर्वथैव खरा असो वा नसो, परंतु स्थूल मानानें असें

१ महाराष्ट्री । प्रकृतिः संस्कृतं । शौरसेनी । प्रकृतिः संस्कृत । मागधी । प्रकृतिः शौरसेनी । वरहची ।

२ तथापि राजेन्द्र लाल म्हणतातः---

It would follow that the Sanskrit passed into the gatha 600 years B. C. that 300 years subsequently it changed into pali & thence in 200 years more preceded the Prakrit and its sister dialects the Sauraseni, the Dravidi & the Panchali. M. I. Text Vol II P. 627.

३ 'प्राकृते संस्कृते चापि'ः— । शिक्षा ३

म्हणण्यास हरकत नाही की विशिष्टस्थली संस्कृताचे प्राकृतांत रूपांतर होण्यास पांचशें वर्षे लागलीं असावीं.

पाली

वर दिलेल्या तीन प्रकारच्या प्राकृतांचा उल्लेख करतानां जरी 'पाली' चा बहुधा नामनिर्देश करित नाहीत तरी ती एके कालीं मागधांत प्रचारांत होती यांत शंका नाही'. आज ती आर्यावर्तांतून पार नामशेष झाली असल्याने व ती परद्वीपस्थ बौद्धांची धर्मभाषा असल्याने इकडे तिची ओळख हि नाही व तिचे स्मरण हि नाही, ह्यणजे स्वतःच्या जन्मभूमीसच ती परकी झालेली आहे (कारण पालीचे जनन इकडेच झालेले आहे अशा बद्दल विद्वानांचे बहुमत आहे). परंतु इच्याबद्दल अनेकांची अनेक मते आहेत. वाद असा की इचा व संस्कृतचा जन्य जनक संबंध आहे की नाही व प्राकृतांत इचा कोणता दर्जा ? यांचे समर्पक व समाधानकारक उत्तर मिळाले ह्यणजे अशोकाच्या अनुशासनांची हि आपणास बरीच ओळख पटेल;

पाली ही बौद्धांची धर्मभाषा असल्याने तिचे संबंधी त्यांनीं काहीं जरी प्रतिपादन केले, अथवा तिचे महत्व वाढविण्याचा त्यांनीं किति हि प्रयत्न केला अजला व त्यांस काहीं पाश्चात्य ग्रंथकारांनीं जरी अनुमोदन दिले असले तरी वास्तविक असे आहे की पाली ही प्राकृताप्रमाणेच संस्कृतापासून निघालेली आहे; ह्यणजे ती हि प्राकृतच आहे; आणि तिच्यातील अशुद्धाचा भरणा पाहून ती कनिष्ठ वर्णांत प्रचलित अललेली प्राकृत असावी व मागधी आणि संस्कृत त्यांच्या दरम्यान ती आहे ह्यणजे मागधीहून ती अर्धा-

1 It (पाली) is yet nothing more than one of the ancient vernacular dialects of Northern India. M. I. Text Vol II P 54

चीन आहे', असें तिच्या संबंधी अनुमान काढतात. मागधी-हून पालीचें हें अर्वाचीनत्व तिच्यांतील रूपावरून ठरवितात हें उघड आहे. आतां मागधी व पाली यांच्यांत जर प्राचीन अर्वाचीन त्वाचा परस्पर संबंध आहे व एकमेकींत जर इतकें साम्य आहे कीं त्या दोन्ही एकच असाव्या अशी आशंकाहि एक वेळ होती, तर असा हि एक काल असावा कीं ज्या वेळीं मागधी व पालि या दोन्हीं एकसमयीं प्रचारांतील भाषा असतील, व होत्या.

संस्कृत तर अगदीं अर्वाचीन काल पावेतो बोलण्याची भाषा होती^१ असा सर्वत्र समज आहे, तेव्हां एकाच स्थलीं (मागधांत) व एक कालीं या तीनहि भाषा प्रचारांत असाव्या. अशी स्थिति बुद्धाचे वेळीं होती व अशोकाचे वेळीं हि होती. कारण ज्या पालीचा भरण दक्षिणेकडील बौद्ध ग्रंथांत आहे तिच्या बद्दल बौद्धांची अशी दृढ श्रद्धा आहे कीं गौतमानें ज्या शब्दांत आपल्या शिष्यांस व इतर जनसंघास उपदेश केला तेच प्रत्यक्ष शब्द प्रथम ४१५ शें वर्षे मुखानें परंपरागत होऊन नंतर इ.स. पूर्वी १०४-७६ यांचे दरम्यान केव्हां तरी पुस्तकांत ग्रथित झालेले आहेत^२. तेव्हां

1 Pali is not Magadhi and it is later than Magadhi.

In. An. Vol 13 P 80

Pali is neither identifiable with the Magadhi nor with the dialects of Western India M. In. Text Vol II P. 59

2 Even at the present moment, after a century of English rule and English teaching, I believe that Sanskrit is more widely understood in India than Latin was in Europe at the time of Dante.

India what it can teach us P 78-79

3 These works were, it is said, propounded orally by his inspired disciples and successors till the close of the period of Inspiration which occurred in ceylon betweest 104- 76 B, C.

M. In. Text Vol II P- 57

अर्थात् पालीतच गौतमानें उपदेश केलेला आहे, असें सहज अनुमान निघते. गौतमानें जो हा पालीत उपदेश केला तो बहुजन समाजास केला व तो त्यांस समजावा ह्मणूनच केला. तेव्हां त्या कालीं पाली ही बहुजन समाजाची बोलण्याची भाषा होती, असें दिसते, तसेंच मागधी हि त्या वेळीं होती, (कारण पाणिनीनीं तिचा उल्लेख केलेला आहे व पुढें लवकरच तिचें व्याकरण हि झालें आहे) आणि पाली ही तर मागधी पेक्षां अर्वाचीन आहे ह्मणून वर आलच आहे. तेव्हां मागधी सोडून पालीत गौतमानें उपदेश कोणास केला असावा! संस्कृत ही वेदकालापासून उच्च वर्णांत, सुशिक्षितांत आणि अध्ययनशालांत प्रसृत होती. मागधी संबंधी साहित्यदर्पणाचा आधार घेतला तर तो फारसा चुकीचा होणार नाही. त्यांत मागधी ही राजपुत्र राजान्तर्गृहवासी व श्रेष्ठी यांची बोलण्याची भाषा असावी असें ह्मटलेले आहे^१; व तसा प्रत्यक्ष प्रचार असल्यावांचून हा नियम हि झाला नसता. ह्मणजे अर्थात् मध्यम वर्गांत मागधीचा प्रचार होता हें उघड आहे. तेव्हां वाकी राहिलेल्या वर्गांत पालीचा उपयोग होत असला पाहिजे हें उघड होतें. एके ठिकाणीं असा उल्लेख आहे कीं बौद्ध धर्माचा प्रसार जो इतक्या झपाट्यानें झाला त्याला राजाश्रयाव्यतिरिक्त दुसरो महत्वाचीं कारणें हीं होतीं कीं, त्यांत असलेला जाति संस्थेच्या अभाव, व त्यांच्या दृष्टीनें जे पतित त्यांचें परावर्तन करण्याची त्यांतील सवड. गौतमानें जो आपला उपदेश प्रथम काशींत सुरू केला तो सरसकट सर्वास एकसारखा अधिकारा

१ अत्रोक्ता मागधीभाषा राजान्तःपुरचारिणां । चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठीनां चार्धमागधी ॥ साहित्यदर्पण.

नाधिकार बाजूस सारून केलेला आहे'. तेव्हां पाली ही श्रेष्ठां-
पासून कनिष्ठ वर्गापर्यंत सर्वांस समजण्यासारखी असल्यावांचून
गौतमाचा उद्देश सिद्धीस गेला नसता. ह्मणून संस्कृत ही उच्च
वर्णातील, मागधी ही मध्यमांतील, व पाली ही या दोन्ही-
वर्णांस गम्य असून कनिष्ठ वर्णांस हि समजण्या सारखी भाषा
होती असें ह्मणण्यास फारसा प्रत्यवाय नाहीसें वाटते. दुसरें
एक असें आहे कीं बौद्धांच्या ग्रंथांत 'गाथा' ह्मणून एक भाषा
आहे. जेथें जेथें पद्य आहे तेथें तेथें 'गाथे' चा उपयोग केलेला
असून जेथें जेथें गद्य आहे तेथें तेथें बहुधा पाली आहे. या
गाथेच्या स्वरूपाबद्दल विद्वानांचें असें मत आहे कीं ही 'धेडगु-
जरी' भाषा आहे^१; व याचें कारण असें कीं प्राकालीन बौद्धांचे जे
'मंत्रद्रष्टे' भिक्षू झाले ते कनिष्ठ वर्णांतील होते, ह्मणून त्यांस झा-
लेली स्फूर्ति हि त्यांच्याच वर्णांत बाहेर पडली^२. या वरूनहि बौद्ध

---

1 In strong contrast to the Brahmans, he and his followers strove to disseminate their new doctrine in a popular shape among ALL CLASS of society.

M. In. Text Vol II P. 55

2The Style of these portions is an indescribable MELANGE in which incorrect Sanscrit bristles with forms of which some are entirely PALI and others popular in the most general sense of the term "The gargon of these poems" Babu Rajendralal Mitra

M. In. Text Vol II P. 123, 129

3 They (Rajendaralal's remarks) require only a slight modification, the substitution if inspired believers—such as of the Older Buddhists were— sprang from the LOWER CLASSES of the PEOPLE-- in the place of professional bard

Prof Benfey in M. In. Text Vol II P- 115

धर्माचा प्रसार खरोखर कोणांत झाला होता, पालीचाच उपयोग कां करण्यांत आला व तिचा आणि प्राकृताचा परस्पर कांय संबंध होता यांचें हि स्पष्टीकरण आपोआप होतें;

या सर्व विवेचनाचा मथितार्थ असा दिसतो कीं पाली ही 'संस्कृतोद्भव' असून ती प्राकृताहून हि कमी प्रतीची आहे. आतां याच पालीचा अशोकानें आपल्या शासनांत उपयोग केलेला आहे; व ही भाषा ज्या लिपीनें लिहीलेली आहे तिलाच मूळ देवनागरी अथवा मूळ ब्राह्मी ह्यणण्याचा प्रघात आहे.

बुद्धापेक्षां जैन प्राचीन असें जर मानलें तर त्यांच्या कल्पसूत्रांत १८ लिपींचें वर्णन आहे; श्रीमन्नाभेय जिन यानें आपल्या 'ब्राह्मी' व 'सुंदरा' नांवाच्या दोन मुलींपैकीं 'ब्राह्मी' स लिपींचें ज्ञान करून दिलें असा त्यांत उल्लेख आहे. त्या लिपींच्या नावांवरून त्या अर्वाचीन वाटतात परंतु ही नांवनिशी कदाचित् मागाहून लाविलेली असेल. तसेंच त्यांच्या 'भगवती सूत्रांत' 'ब्राह्मी' लिपीस नमन आहे व त्यांत हि १८ लिपींचा उल्लेख आहे.

तसेंच बौद्धांच्या ललितविस्तारांत ६४ लिपींचा उल्लेख असून^१ त्या पैकीं मी किती शिकाव्या असें बौद्ध आपल्या गुरुंस विचारितो आहे. तेव्हां बौद्धांच्या पूर्वी पासून अनेक लिपि प्रचारांत होत्या हें उघड आहे. आतां ललितविस्तारांत किंवा इतरत्र त्या लिपींची जीं नांवां दिलीं आहेत त्या वरून जशीं भाषेचीं नांवां स्थलदर्शक होतीं तशींच लिपींचीं हि पण आहेत. तेव्हां भाषेची जी

1 Pali is derived from Sanskrit, Pali is Sanskrit popularized. Lassen & Benfey.

१ ब्राह्मीं खरोष्टीं पुष्करसादीं अंगलिपिं वंगलिपिं मगधलिपिं इत्यादि,

उपपत्ति दिली तिच्याच अनुरोधानें अनुमाने काढलें तर असें हो-
 तें कीं जशी संस्कृत एक असून निरनिराळ्या प्रांतांतील विशिष्ट
 समाजांत ती रूढ झाल्यानें समाजांतील विशेष (भाषेच्या स्वरूपां
 त बदल होण्याचीं जीं कारणें वर दिलीं आहेत तीं पहा) त्या
 संस्कृतांत येऊन तिच्या भिन्न भिन्न प्राकृत झाल्या, तद्द्वाराच मूळ
 जी देवनागरी अगर ब्राह्मी ती ज्या ज्या ठिकाणीं रूढ होऊं
 लागली तेथील वर्णोच्चारानुसार अवश्यकतानवश्यकतानुरोधे-
 नें तिचें ठि रूपांतर होऊं लागलें असलें पाहिजे व ह्यगूनच गौत-
 मकाली ६४ लिपि प्रचारांत होत्या व त्यांची नांवे प्राकृत भाषे
 प्रमाणेंच [अंगलिपि वंगलिपि मगधलिपि] स्थल दर्शक झालीं

तेव्हां या भाषेच्या व लिपीच्या इतिहाससाम्यावरून असें वा-
 टतें कीं जशी मूळ संस्कृत अपभ्रष्ट होऊन तिची पाली तशचि
 मूळ देवनागरी जी असेल ती हि अपभ्रष्ट होऊन तिची अशोक
 कालीन पाली अथवा जिला औपचारिक ब्राह्मी हे नांव देतात
 ती बनलेली असावी; तसें नसतें तर त्या शासनांतील एकाच-
 वर्णाच्या भिन्न भिन्न आकृतींची उपपत्ति कशी लावावया-
 ची! दुसरें दे. शामशास्त्री यांस हि सर्व वर्णांची (सिद्ध व साधित)
 उत्पत्ति तंत्रशास्त्राच्या आधारे कां दाखवितां आली नाहीं!

प्रत्यक्ष अशोक लिपीचें स्वरूपाचाच जर विचार केला तर
 काय आढळून येतें! वस्तुतः अशोकाचा काल ह्यणजे ब्राह्मी अ-
 थवा देवनागरी लिपीच्या पूर्णावस्थेचा काल असला पाहिजे. गौ-
 तमाचे वेळीं पोरवाळांत व स्त्रियांत हि 'लेखन' होतें. पाणिनी
 कालीं 'लेखकांचा' एक निराळाच वर्ग होता, हें आपण वर पाहि-
 लेंच आहे; जिच्यापासून निघालेल्या अनेक लिपी तेव्हां प्रचारांत
 होत्या ती ब्राह्मी पूर्णावस्थेस पोहोचल्यावाचून तर त्या आस्तित्वांत

आल्या नसतील? संस्कृत भाषेची लिपि व ती ही काला-
 न्तराने व प्राकालीन महर्षींच्या सततप्रयत्नाने प्रगल्भतेला
 पावलेली व नित्यव्यवहारांतील अशा लिपीचे स्वरूप काय
 अशोक शासनांतील आज उपलब्ध झालेले अस्पष्ट, अपूर्ण, व
 सदोष असे असावे काय ! ही शासनलिपि हाणजे, अपूर्णवर्णांची
 अस्फुट स्वरचिन्हांची; व सदोषरचनेची अशी आहे. इचे
 सर्व दोष पुढे क्रमाने येतीलच; परंतु स्थूलदृष्ट्या इच्या स्वरूपा-
 कडे पाहिले तर अत्यन्त बाल्यावस्थेत असलेली अथवा अ-
 त्यन्त अपभ्रष्ट अशा भाषेची ही लिपि असावी असे दिसते. पहिली
 तर ती खास नव्हती, तेव्हां अर्थात दुसरीच असली पाहिजे. लिपि-
 शास्त्रांचे मंथन करून एक असा सिद्धांत काढलेला आहे कीं
 बहुधा शासनांत व ताम्रपत्रांत तत्कालीन प्रचलित असलेली
 लिपि न थोडतां प्राकालीन लिपि योजावयाची असा पूर्वी प्रघात
 होता^१; हेतु कीं, त्यांस विशेष महत्व यावे. परंतु तसा अशोकाचा
 हेतु असावास वाटत नाही; कारण उघड आहे. परंतु तो हेतु
 असो अगर नसो, अशोक शासनांची भाषा जशी प्राकृत (अप-
 भ्रष्ट) आहे तशीच लिपि हि अपभ्रष्ट असावी अस वाटते.

1 In. An. Vol 33 appendix P. 30

याची सत्यता ज्यांनीं ताम्रपत्रांचा अभ्यास केला असेल त्यांस
 तेव्हांच पटेल. प्रभात मासिकांतील वर्ष २ अंक १ यांत शक ६०२
 मधील जो सेन्द्रकाचा ताम्रपट दिला आहे तो त्या काली व तत्पूर्वी
 हि अर्वाचीम देवनागरी प्रचलित असून हि (केव्ह आल्फवेदस)
 पुरातन लिपींत लिहिलेला आहे.

परंतु या असल्या पुराव्याने केव्हां हि एखाद्या प्रमेयाची सिद्धि होत नसते. सबब आतां अंतर्गत पुराव्याकडे वळूं. त्या पुराव्याची मांडणी मी अशी करणार. मला वाटते तें हें कीं, बालबोधी ही प्राचीन देवनागरीचें अर्वाचीन रूप आहे व मोडी ही प्राचीन पाली, अथवा प्राकृत, अथवा अशोकलिपि इचें अर्वाचीन रूप आहे. ह्यणून बालबोध व मोडी यांच्यांत जन्यजनकसंबंध (सद्यःकालचा) नाहीं असें प्रथम दाखवून नंतर अशोकलिपीशीं देवनागरीपेक्षां मोडीचें अधिक साम्य आहे हें दाखवीन. तें असें कीं, त्यांच्यांत वर्णसाम्य आहे, स्वरूपसाम्य आहे, व सदोषता हि सारख्याच प्रकारची आहे; व जी यांची सदोषता तीच देवनागरीची निर्दोषता आहे.

यावरून बालबोध आणि अशोकलिपि अथवा मोडी या परस्परांत साम्याचा अत्यन्ताभाव आहे असें मात्र समजावयाचें नाहीं, परंतु जें साम्य संस्कृत व तज्जन्य प्राकृत यांच्यांत आहे तेंच बालबोधमोडींत आहे, ह्यणजे संस्कृत भाषेंत तद्भव तन्सम व देशी अशा शब्दांची तीन प्रकारची भेसळ असून हि प्राकृतास जशी संस्कृतजन्य ह्यणतात, तद्वतच आशोकाचे हि पूर्वी ह्यणजे फार प्राचीन कालीं मोडी ही बालबोध अथवा जिला देवनागरी ह्यणतात तिजपासून निघाली असें ह्मटल्यास हरकत नाहीं. मागें सांगितल्याप्रमाणें वर्णोच्चाराच्या सोयीवर लिपि ही अवलंबून असल्यामुळे अशोककालीं ज्या निरनिराळ्या लिपी प्रचारांत असलेल्या उपलब्ध होतात, त्यांची हि उपपत्ति बरोबर लागते. इतकें सांगून आतां वर दर्शविल्या प्रमाणें अंतर्गत स्वरूपाकडे वळूं.

सामान्य विचार

प्रथम मोडी व बालबोध या दोघीचें अशोकलिपीशीं वर्ण साम्यांत काय प्रमाण पडतें तें पाहूं. पहिल्यानें यांतील समवर्ण एकीकडे काहूं; ते हेः—

ग, घ, ङ, च, छ, झ, ञ, ट, ठ, ण, त, र, ष, स, ल, क्ष. तेव्हां ३६ वर्णांपैकीं १६ अजीवात गाळून बाकी राहिलेल्या २० वर्णांचाच काय तो विचार करावयाचा [हे सोळा वर्ण वगळले म्हणजे ते सर्व प्रत्यक्ष अशोकलिपीपासूनच निघाले आहेत अथवा अशोकलिपीचेच आहेत, असें समजावयाचें नाहीं.] पैकीं क फ ट ठ न भ म व आणि ह ह्यांची पुढें सांगितल्या प्रमाणें कांहीं रूपें निव्वळ अशोकलिपीचींच आहेत; म्हणजे बालबोध 'क' जरी अशोकलिपीशीं जास्त जमतो तरी 'का' या रूपांत मोडीचें जास्त साम्य आहे. असेंच फ ट ठ न भ म व आणि ह यांचें, म्हणून त्यांची हि गणति सध्यां करीत नाहीं.'

तेव्हां २० मधून हे नऊ वगळलें तर बाकी ११ राहतात. या पैकीं मोडी ख, ज, थ, ब, य, श, आणि झ यांचें अशोक

१ जुने मोडी कागदपत्रें ज्यांचे वाचनांत असतील त्यांस माहित असेल कीं, 'दा' व पा चीं मोडी रूपें पूर्वीं कांहींशीं 'बा' च्या व 'या' च्या मोडीरूपासारखीं होतीं. परंतु हल्लींच्या 'दा' व 'पा' चा विचार करून म्हणजे स्वराचा काना वर्णबाह्य लिहिण्याची पद्धत ध्यानांत ठेऊन हें वर्गिकरण केले; एरवीं क, फ, व, ह, स यांस यात्र वर्गांत धालावयाचें.

लिपीशीं अत्यंत साम्य आहे; व बालबोध फक्त द, ध, आणि प या तीनच अक्षरांचें तिच्याशीं जमते. मोडी 'ल' निराळा असा मुळीच नाही. आहे तो अशोक अथवा सध्याच्या बालबोधींतील 'ळ' चें रूप आहे त्यामुळे त्याचा मुळीच उल्लेख केला नाही.

अशोक लिपिशीं समत्वपावण्यांत बालबोध व मोडी यांचें परस्पर प्रमाण (७ स ३) काय पडतें हें यावरून लक्षांत येईल; त्यांत मोडीचें प्रमाण जास्त आहे असें आढळून आल्यावर त्यापासून काय अनुमान काढावयाचें त्याचेबद्दल निराळें विवेचन नको, असें मला वाटतें.

बालबोध व मोडी

(१) बालबोध व मोडी यांतील वर्णांच्या स्वरूपाचा स्थूलदृष्ट्या विचार केला तर असें दिसेल कीं (दोहीं मील समान वर्ण वर्गळले हणजे) मोडी अक्षरांची मोड खालून वर जाण्याची व बालबोधीची वरून खालीं येण्याची आहे. उदाहरणार्थः—बालबोध व मोडी क, ख, च, ज, ट, ठ, ध, द, ध, न, प, फ, ब, , म, य, र, ल, व, स, ह; यांच्या परस्पर स्वरूपांची तुलना केली असतां वर जें सांगितलें आहे त्याची समज पडेल.

मोडींतील या वर्णांच्या स्वरूपांत एक मोठा कमीपणा आहे; त्या कमीपणाचा विचार केला हणजे संस्कृत व प्राकृत भाषांचें

---

१ ट, ठ, यांच्या संयुक्त स्वरूपावरून ते मूळ देवनागरी असण्यापेक्षां विशेषतः अशोक (ह्य. मोडी) च असण्याचा त्यांचा जास्त संभव आहे. पुढें दिलेलें 'ख्य' चें विवरण पहा.

‘परस्पर असादृश्य तैच बालबोधमोडीचें हि आहे, हें सुलभतेनें व निःसंशयत्वानें दिसून येतें; पण हा विचार पुढें यथावकाश येईलच.’

‘स्वरांवाचून व्यंजनांचा अपूर्ण उच्चार होतो’ याचें दर्शक जो संयुक्तवर्ण तो बालबोधीसारखा ह्मणजे एकापूर्ण स्वरूपाचा व दुसरा अपूर्ण असा मोडींत काढण्याची मुळींच सोय नाही. याचा अर्थ असा होतो कीं मोडींत अपूर्ण स्वरूपाचें व्यंजन काढण्याची सोयच नाही; अथवा स्वरविरहित व्यंजनच नाही; आहेत तीं स्वभावसिद्ध सस्वर आहेत. उदाहरणार्थ ‘ख’ हा वर्ण घेऊं; याचें बालबोध व मोडी रूप भिन्न असल्यानें माझ्या ह्मणण्याचें स्पष्टीकरण चांगलें होईल. यास ‘य’ जोडून जर त्याचा ‘ख्य’ केला तर काय दिसेल? बालबोधींत ‘ख्य’ मधील ‘ख’ याचा उच्चार अपूर्ण असल्यानें त्याचें रूप हि अपूर्ण ह्मणजे स्वरविहीन असें काढण्याची मोड आहे. परंतु मोडीचें तसें नाही. ‘ख’ चा उच्चार अपूर्ण असून हि अपूर्ण स्वरूपाचा ‘ख’ मोडींत काढतांच येत नाही. तींत ‘ख्य’ काढिला काय किंवा ‘ख्य’ काढिला काय एकच; ह्मणजे मोडींतील ‘ख’ हा स्वभावतः च सस्वर आहे, अस्वर होण्याची त्याच्यांत पात्रताच नाही’.

या यरून बालबोधीतील व्यंजनें अस्वर असून मोडींत मात्र तीं स्वभावतःच सस्वर अशीं आहेत. हा दोहींतील पाहिला व महत्त्वाचा भेद आहे.

१ याचें स्पष्टीकरण पुढें ‘ब्राह्मता’ चा विचार केला आहे तेथें होईल.

(२) मोडीचा व बालबोधीचा हल्लीं समजतात तसा जन्य-जनकसंबंध असता तर त्या दोहोंतील वर्णांत इतकी विसंगतता कां असावी ? मोडींतील, आ, इ, ख, ज, ट, थ, प, व, य, श, स, ह, झ, कु, खू, गु, हीं ह्रणंज पाहिलीं त्याचा खुलासा होईल. तेव्हां टांक न उचलतां बालबोध झप् झप् लिहितां यावें ह्रणून मोडीची उत्पत्ति झाली हें जें कारण पुढें केले जातें त्याची याठिकाणीं काय वाट लावावयाची ? तसेंच जे दोहोंत समवर्ण आहेत उदाहरणार्थ ग, ङ, झ, ञ, ष, क्ष, यांच्या आकृती काढतानां टांक उचलावा लागत असून हि मोडींत त्यांची रूपें बदललीं नाहींत तें कां ? आणखी असें पहा कीं, काहीं बालबोध वर्ण ज्यांची मोडी रूपें टांक न उचलतां लिहिल्यानें बनलेलीं आहेत, त्यांत ते वर्ण नुसते मोडीच होतात असें नाहीं तर त्यांचें आणखी रूपांतर हि होतें. उदाहरणार्थ 'क' आणि 'फ' यांच्या मोडीतील उज्वळकडील रेषेला बालबोधीतून कोणतें साम्य आणावयाचें ! तेव्हा दोन्हीं लिपींतील सदृश अथवा विसदृश कोणते हि वर्ण घ्या, टांक न उचलतां एकंदर लिहितां यावें ह्रणून बालबोधीचें मोडी हें केवळ रूपांतर बनविलें आहे हें कारण एक तर खोटें आहे किंवा अपुरें आहे, विशेषतः पहिलेंच.

(३) मोडींत न्हस्वदीर्घाचा मुळींच विचार नाहीं. तींत त्यांची चिन्हे आहेत; परंतु न्हस्वदीर्घ लिहिण्यांत घडलेले प्रमाद तींत प्रमाद नव्हत अशी समजूत आहे. बालबोधीचें तसें नाहीं. तेथें या चुका गर्हणीय मानिल्या आहेत.

(४) मोडींत ' ऋ ' ' ॠ ' हे स्वरच नाहीत व म्हणून सीत त्यांचीं भिन्न चिन्हे हि नाहीत. याचें प्रत्यंतर असें, मोडींतील जो बालबोधीशीं समान नाहीं असा एखादा वर्ण घेऊन त्यास ' ऋ ' कार लावण्याचा जर प्रयत्न केला तर तो त्यास जोडतां येत नाही, व तो जोडणेंच असेल तर त्याचें पुन्हां बालबोध रूप केल्यावांचून गत्यंतर नाही, तेव्हां जें स्वरचिन्ह जोडतां येण्याची सोयच लिपींत नाही व ज्याची स्वतंत्र आकृति हि नाही तो स्वर त्या लिपींत नाही असें म्हणण्यास कांहीं प्रत्ययाय नाही. उदाहरणार्थ खृ, जृ, थृ इत्यादि.

(५) मोडींत ए, ऐ या स्वरांच्या स्वतंत्र आकृती नाहीत. ' अ ' काढून त्यास मात्रा दिल्या म्हणजे काम भागते. आतां ए, ऐ, हे संयुक्त स्वर आहेत म्हणून ' अ ' वर मात्रा दिली तरी हरकत नाही हें खरें, परंतु त्या स्वरांचीं जीं विशेष चिन्हे बालबोधींत आहेत तशीं मोडींत असण्यास हि हरकत नव्हती. तेव्हां मोडी व बालबोध यांच्यांत गणला गेलेला जन्यजनकसंबंध त्यांच्यातील स्वरांच्या स्वरूपावरून सिद्ध होत नाही; हें उघड आहे.

यावरून मोडी व बालबोधी यांचा जन्यजनकसंबंध असावा असें जें वाटतें तें तितकें संभवनीय नसून त्या दोहोंत मूलभूत असा अत्यंत महत्वाचा भेद आहे, हें उघड दिसतें. आतां मोडीची व अशोक लिपीची तुलना केली तर काय निष्पन्न होतें तें पाहूं.

अशोकलिपि व मोडी

[१] मोडींत अपूर्ण वर्ण काढण्याची सवड नाही व या मुळें संयुक्तवर्ण बालबोधीप्रमाणें विनचूक लिहितां येत नाहीं.

असेंच स्वरूप अशोकलिपीचें हि आहे; म्हणजे अशोक लिपींत हि एक अपूर्ण वर्ण काढून दुसरा पूर्ण त्यास जोडलेला असें रूप दिसत नाहीं, कारण कीं वर्णांचें अपूर्ण स्वरूपच तींत उपलब्ध नाहीं.' तसेंच अपूर्ण उच्चाराचा प्रथम लिहून नंतर पूर्ण उच्चाराचा लिहावा असा हि तींत नियम नाहीं. 'प्र' हें रप, 'व्य' हें यव, 'सृ' हें टस, अशीं काढलेलीं आहेत.

[२] मोडींत ऋस्वदीर्घांचीं चिन्हे असून हि त्यांची विचार नाहीं. अशोक लिपीचें हि तसेंच आहे. चिन्हे आहेत परंतु विचार नाहीं. ही स्थिति प्राकृत भाषा ज्या शासनांची आहे त्यांची तर आहेच, परंतु कपुर्दिगिरीचा लेख बराच संस्कृत असून हि तेथें हे प्रमाद अनेक घडलेले आहेत.^२

[३] मोडींत 'ऋ' 'ऋ' 'ऐ' हे स्वर हि नाहींत व स्वर-चिन्हे हि नाहींत. अशोकलिपींत हि ते नाहींत व त्यांचीं चिन्हे हि नाहींत.^३

1:- In ordinary ligatures of the Asoka Edicts, the consonants are placed below each other in their natural order & suffer NO MATERIAL CHANGES.

In. An. Vol 33 appendix pp 37 38

2:- The KAPURDĪ GIRI inscriptoin omits the vowels to a much greater extent, and rarely distinguishes between the long and the short vowels.

३ र+इ यांचा 'ऋ' सारखा उपयोग अशोकाचे शासनांत केलेला आहे, ह्यणून जेम्स प्रिन्सेप्सचें ह्यणणें आहे In. A. Vol 35 appendix P. 313 परंतु डा. भूलरनें 'ऋ' 'लृ'कार यांचा आपल्या या विषया बरील विस्तृत निर्बंधांत मुळांच विचार केलेला नाहीं. In. An Vol 32 appendix p. 37

[४] ऋह्रस्वदीर्घ स्वरांच्या खुणा वर्णांस लावण्याचे पद्धतींत अशोकलिपीचें व मोडीचें अत्यन्त साम्य आहे. उदाहरणार्थः—

‘ आ ’ ची खूण अशोक लिपींत कित्येक अक्षरांच्या मध्यभागीं लागत असे. मोडींत हि तसेंच आहे. का, खा, जा, टा, था, ना, फा, बा, भा, मा, या आणि वा, यांस ‘ आ ’ कार प्रत्यक्ष वर्णांत मध्यें लागला आहे. जी गांठ म्हणून दिसते ती गांठ नसून रेष आहे. गांठेची उपपत्ति काय?

‘ ई ’ ची खूण अशोकलिपींत उभ्या दोन किंचित् वाक्या रेघा आहेत^१ म्हणजे ऋह्रस्व खूण द्वित्त केलेली आहे. ऋह्रस्व दीर्घाचा उजव्या अथवा डाव्या बाजूशीं कांहीं संबंध नाही. त्याहून किंचित् अर्वाचीनकालां ज्या वर्णांस ‘ ई ’ कार जोडणें असेल त्याच्या डाक्यावर एक संबंध वर्तुल काढून त्या वर्तुलावर आणखी एक वर्तुल काढावयाचें^२. म्हणजे येथें हि दीर्घस्वाची खूण द्वित्व आहे, बाजूचा डावे उजवेपणा नाही. मोडीची हि पद्धत अशीच आहे दीर्घ ‘ ई ’ कार काढणें झालेंच तर वेलांटी द्वित्त करून करावयाची.

१ In. An. Vol 33 appendix P. 37 तसेंच गिरनार एडिक्ट. मधील ‘ खा ’ ‘ जा ’ ‘ मा ’ इत्यादि पहा

२ In. An. Vol 33 appendix P. 37 पहा गिरनार ए. मधील ‘ पी ’ ‘ मी ’

३ प्रभात मासिक वर्ष १ अंक १ यांतील सेन्द्रकाचा ताम्रपट ओळ तीन मधील ‘ हि ’ पहा.

‘ उ ’ काराचें [दीर्घ] चिन्ह मोडोंत अगर अशोक लिपींत नाहीं असें नाहीं; परंतु अशोकलिपींत जसा त्याचे ऱ्हस्व-दीर्घाबद्दल भेदाभेद गणलेला नाहीं तसाच मोडोंत हि तो गणीत नाहींत व ह्यणून तो प्रमादास्पद हि धरीत नाहींत. वस्तुतः ‘ उ ’ हा [ऱ्हस्व अथवा दीर्घ] मोडोंत चार तऱ्हेनें लागतो. एक बालबोधीप्रमाणें निराळा खालीं लागतो; दुसरी तऱ्हा तो बाजूला जोडण्याची; तिसरी डावे बाजूस नुसती एक आडवी रेष लावून; जसें रु मध्ये; व चौथी तऱ्हा ह्यणजे ‘ उ ’ कारान्त वर्ण मूलवर्णाहून अगदींच भिन्न रूपाचा होणें^१; उदाहरणार्थ कु, खु, गु. यापैकीं पहिल्या व दुसऱ्या तऱ्हेत ‘उ’ कार बालबोधी आहे; तिसरींत ‘ उ ’ काराचें चिन्ह सर्वथैव अशोकी व चौथींत वर्ण व उकार हीं दोन्हीं अशोकी वळणाचे; परंतु कु, खु, मध्ये प्राचीन व अर्वाचीन असे दोन्ही ‘ उ ’ कार लागलेले आहेत. आतां पहिल्या वद्दल कांहीं विवेचन करण्याची जरूर नाहीं; त्यांत उकार अर्वाचीन आहे. दुसऱ्याचा इतकाच विशेष कीं, उकार अर्वाचीन असून तो बालबोधी प्रमाणें खालीं न लागता वर लागतो. तिसऱ्यांत उकाराचें चिन्ह सर्वथैव अशोकी वळणाचें प्राचीन असून तें जोडण्याची तऱ्हा हि प्राचीन आहे; परंतु चौथ्या पद्धतीतील कु खु व गु, यांचों मोडीं रूपें मात्र अशोकलिपीचें ज्ञान असल्या वांचून कधींहि कळवावयाचीं नाहींत; ह्यणजे अशोक लिपीतील या अक्षरांची व ‘ उ ’ काराचो मोड कळवावांचून हीं मोडींत कांहीं तरी मनसोक्त चिन्हे काढिलीं आहेत असेंच

१ वास्तविक तो भिन्न स्वरूपाचा नाहीं.

वांटण्याचा संभव आहे; ह्मणून त्यांचें थोडें जास्त विवेचन केलें पाहिजे, तथांत या विस्तृत विवेचनापासून असा एक फायदा आहे कीं, त्याचे योगानें मोडी व अशोकलिपींचें परस्पर अंत्यत साम्य आहे हें सिद्ध होईल.

अशोकलिपींत 'ऊ' ची खूण कित्येक ठिकाणीं दोन आडव्या रेखा व कित्येक ठिकाणीं दोन उभ्या रेखा (अत्यंत लहान, कान्यां सारख्या लांब नव्हत) आहेत. आतां 'क' ची आकृति सोबत दिलेल्या प्रतिकृतीवरून दिसून येईल कीं ती क्रूसासारखी आहे. या 'क' चा 'कू' बनवावयाचा ह्मणजे या क्रूसच्या उभ्या रेषेस आडव्या रेषेखाला आणखी दोन रेखा द्यावयाच्या. मोडींत याच दोन रेखांची खूण 'कू' स असून शिवाय आणखी अशोकानंतर पुष्कळ वर्षांनीं प्रचारांत आलेली 'उ' काराची [७] ही खूण हि लागलेली आहे. मोडी 'कू' तील गांठ व वेलांटी हीं अलीकडील उकाराची [७] खूण असते, पुढें जी अर्ध मकाराची आकृति आहे ती अशोककालीन 'उ' काराची जी खूण आडवी रेष ती आहे. (वर का, मा, भा, मध्ये जशी आडवी रेष दाखविली आहे तशी.)

असेंच 'खू' चें हि आहे. अशोकाचे लिपींत 'ख' ची आकृति हूका सारखी आहे त्याचा 'खू' करावयाचा ह्मणजे त्या हूकाच्या उभ्या सरळ रेषेस एक लहान आडवी रेष जोडावयाची ह्मणजे 'खू' झाला. मोडींत हाच खू, कूपमाणें दुवार केलेला आहे,

1 In. An. Vol 33 appendix p. 37

तसेंच 'प्रभान' वर्ष २, अंक १ यातील सेन्द्रकांचा ताम्रपट पहा.

ह्रणजे या हूकास अशोकान्या उ काराचें चिन्ह लावून पुन्हां अलीकडील(७)हें चिन्ह हि खालीं जोडलें आहे. तेव्हां मोडींतील कू खू हे दोन्ही वर्ण सर्वथैव अशोक-कालीन असून शिवाय द्वित्त उकारान्त आहेत; ह्रणून ते अशुद्ध आहेत. अथवा प्राचीन वर्णांस प्राचीन व अर्वाचीन दोन्ही 'उ' कार लावून सिद्ध केलेले असे आहेत.

'गू' चें मात्र तसें नाहीं. 'गु' ची मोडी आकृति ह्रणजे वर एक काकपत्रासारखी खूण असून त्या खालीं उकार आहे, आतां या काकपत्राचा अर्थ काय करावयाचा तें बालबोधीच्या साहाय्यानें कधीं हि समजणें शक्य नाहा. परंतु अशोकलिपीकडे पाहिलें ह्रणजे त्याचा एकदम उलगडा होतो. अशोकाचे वेळच्या 'ग' ची आकृति हुबेहुब काकपत्रासारखी आहे. या 'ग' स अर्वाचीन 'उ' कार जोडून 'गु' हें अक्षर सिद्ध केलेलें आहे.

कु, खु, गु, व रु यांच्या वरदिलेल्या विवेचनावरून येवढें स्पष्ट होईल कीं हे मोडी वर्ण आणि त्यांची स्वर-चिन्हे हीं सर्वथैव अशोकलिपिपासून प्रत्यक्ष निघालेलीं आहेत त्यांत बालबोधीचें मुळींच अंग नाहीं, इतकेंच नाहीं परंतु आर्वाचीन बालबोधीनें त्यांची नुसती उपपत्ति हि लागत नाहीं.

तेव्हां मोडी व अशोकलिपि या दोहोंतील जोडाक्षरांची समपद्धत, ऱ्हस्वदीर्घाविषयींची उदासीनता, 'ऋ' कारांचा अभाव, आ, ई ऊ दिस्वरांची संयोगरचना, इत्यादिकांवरून व कांहीं वर्णांच्या अत्यंतसाम्यावरून या दोन्ही लिपी एकच आ-

हेत, असें स्पष्ट होत आहे. म्हणजे मोडी ही अशोकलिपीचें अवर्चीन रूप आहे व बालबोधीशीं हल्लीं ह्यणतात तसा तिचा जन्यजनक संबंध नाही, हें उघड होईल. तथापि मोडी ही खरोखर अशोकलिपीचेंच प्रत्यक्ष रूप आहे, हें दाखविण्यास आणखी एक भक्कम पुरावा आहे; त्याचा विचार करूं:-

‘ज्ञ’ चें मोडी रूप ह्यणजे पहिला ६ चा आंकडा असून दुसरें ‘न’ हें अक्षर, असें आहे. आतां हा मोडी ‘ज्ञ’ बालबोधजन्य कसा काय असावयाचा ? कित्येक आधुनिक विद्वानांनीं त्याची उपपत्ति अशी लाविली आहे कीं प्रथम जो ६ चा आंकडा आहे तें ‘द’ हें अक्षर असून त्यास पुढचा ‘न’ मिळून त्यांचा ‘दू’ ह्यणजेच ‘ज्ञ’ झाला. परंतु ही उपपत्ति व्याकरणविरुद्ध आहे; व व्याकरणविरुद्ध उपपत्ति प्रतिपादन करणें ह्यणजे आमच्या निर्दोष लिपीस व्यर्थ वृद्धा लावणें असें होणार आहे. व्याकरणरीत्या ‘ज्ञ’ हे संयुक्त अक्षर ज् + ज्ञ=ज् + न् यांपासून झालेलें आहे तेव्हां जर आमचे वर्ण निर्दोष आहेत अशी प्रौढी मिरवावयाची असेल [व ती यथार्थ प्रौढी आहे] तर ‘ज्ञ’ ची सशास्त्र उपपत्ति लावणें जरूर आहे अथवा तशी उपपत्ति लावतां येत नसेल तर नम्रतेनें आपलें अज्ञान प्रगट करणें या दोहों पैकीं कोणतें तरी एक पत्करिलें पाहिजे. वेळ-मारून नेणें केव्हां हि योग्य नाही, अशोकलिपिकडे नजर दिली ह्यणजे मोडी ‘ज्ञ’ चीसशास्त्र व यथायोग्य रीतीनें तशी व्याकरणशुद्ध उपपत्ति लागते असें आपल्या दृष्टोत्पत्तीस येतें. तींत ‘न’ हा ६ चें आंकड्या सारखा असून

‘ न ’ हा मोडींतील वळणाचाच आहे. तेव्हां ज्+न् मिळून ‘ज्ञ’ होतो असें जें व्याकरणाचें मत आहे तशी त्याची अशोक लिपीनेच उपपत्ति लागते व तो वर्ण सिद्ध होतो’.

यावरून मोडी व अशोकलिपि या मूळांत एक आहेत या बद्दल संशय राहत नाही. आतां बालबोधीचा व यांचा जो भेद आहे, त्याची जर आपण मीमांसा केली तर असें दिसून येईल कीं संस्कृत व प्राकृत भाषेत जो भेद आहे त्याचेंच दृश्यरूप या लिपींतील भेदानें स्पष्ट केले आहे; म्हणजे बालबोधी ही संस्कृत भाषेची लिपि असली पाहिजे व संस्कृतापेक्षां जिच्यांत वर्ण-संख्येंत व वर्णोच्चारांत भेद आहे त्या प्राकृताची मोडी ही लिपि असावी. याचा उदाहरणां थोडासा खुलासा करतो.

प्राकृताचें साम्य

(१) प्राकृतव्याकरणांत ‘ अथ प्राकृतम् ’ या सूत्राच्या^१ व्याख्येंत ‘तथा अस्वरं व्यंजनं न भवति’ असें लिहिलें आहे. याचा अर्थ प्राकृतांत स्वरावांचून व्यंजन असत नाही; म्हणजे स्वर काढून घेतला असतां अर्ध उच्चाराचें व्यंजन प्राकृतांत नाही असा आहे [कदाचित् ‘रेफा ’ बद्दल हें सूत्र असावें, कारण प्राकृतांत ‘ रेफ ’ नाही परंतु रेफांत व इतर व्यंजनांत तसा कोठें भेद स्पष्ट केलेला नाही, यावरून अर्धव्यंजन प्राकृतांत नाही असें म्हणण्यांत दोष येईलसें वाटत नाही.] अशोक लिपींत व

१ मोडी लिपींत व अशोक लिपींत अपूर्ण वर्ण काढतां येत नाही याचें हें एक ठोबळ उदाहरणच आहे हें वाचकांचे ध्यानांत आलेच असेल.

२ सूत्र १ हेमचन्द्रकृत प्राकृतव्याकरणम्

मोडींत हि, द्वित्ताक्षर करण्यास अर्ध व्यंजनाची सोय नाही म्हणून वर आलेच आहे.

(२) याच सूत्राचे व्याख्येंत । तेन ऋ ऋ, लृ, लृ, ऐ, औ, ङ, ञ, श, ष, विसर्जनीय-प्लुतवर्जो वर्णसमाम्नायो लोकाद् अवगन्तव्यः । असें लिहिलें आहे. त्याचा अर्थ असा कीं हे जे वर्ण वर दिले आहेत [ऋ पासून ष पर्यंत] ते, विसर्ग, आणि प्लुत, याखेरीज इतर वर्णांची नियमव्यवस्था संकृतासारखी समजावयाची, ह्मणजे हे वरदिलेले वर्ण प्राकृतांत नाहींत. [इ ञ् स्ववर्गांच्या अखेर येतात व अन्य व्याकरण-कार यांच्यामते ऐ औ हि येतात.]

वर दिलेंच आहे कीं, अशोकलिपींत अथवा मोडींत ऋ, ऋ यांची चिन्हे नाहींत इतकेंच नाही परंतु मोडींत वर्णास ती जोडतां हि येत नाहींत; ह्मणजे त्यांची जरूर नसल्यानें वर्णांचे अंगी ही पात्रता आणण्याची आवश्यकता भासली नाहीं.

अशोकलिपींत हि ' ऐ ' नाहीं त्याचे ऐवजीं कित्येक स्थळीं आ, ई, असें आलें आहे.

(३) प्राकृतव्याकरणांत ' दीर्घन्हस्वौ मिथो वृत्तौ ' म्हणून सूत्र आहे. त्याची व्याख्या अशी आहे. वृत्तौ समासे स्वराणां दीर्घन्हस्वौ बहुलं भवतः । मिथः परस्परम् । म्हणजे दोन शब्दांचा समास झाला असतां न्हस्वदीर्घांचा परस्पर दीर्घ न्हस्व होतो; तसेंच हा कोटें होतो व कोटें होतं हि नाहीं. जसें अन्तर्वेदिः । अन्तावेई । सप्तविंशतिः । सत्तात्रीसा । जु वइ अणो । वारी. मई किंवा वारि मई । याचा इत्यर्थ असा कीं प्राकृतांत न्हस्वदीर्घांचा विशेष विचार नाहीं.

अशोक व मोडी लिपींत हि ऱ्हस्वदीर्घांच्या खुणा असून हि त्यांचा विचार नाहीं, हें वर दाखविलेंच आहे.

ह्यणजे संस्कृतांत व प्राकृतांत जो भेद तोच बालबोधींत व मोडींत असून तेंच साम्य मोडींत व अशोकलिपींत आहे.'

या प्रमाणें प्राकृतभाषेंत व मोडीलिपींत वर्णसंख्या आणि वर्णरूप अथवा वर्णरचना यांच्यांत इतकें साम्य कां? भाषेच्या अवश्यकते प्रमाणें ह्यणजे उच्चाराची गरज भागण्यास्तव, लिपीच्या स्वरूपांत वेळोवेळीं फरक होत असतो. हा जर सर्वमान्य नियम आहे तर अशोकलिपीचें अथवा मोडीचें जें स्वरूप आज आहे त्याचें कारण त्याचे योगानें उच्चाराची गरज भागत होती, हेंच होय. यावरून मोडी ही प्राकृताची लिपि असून बालबोधि ही संस्कृत लिपि अथवा देवनागरी लिपि असावी; व त्या भाषांचा जो परस्पर संबंध आहे तो च या दोन लिपींत असावा. तसेंच मोडी ही बालबोधी पासून निघाली असा जो जनप्रवाद आहे तो तितक्याच प्रमाणानें (ह्यणजे जसें प्राकृत हें संस्कृत जन्य ह्यणावयाचें) खरा आहे. म्हणजे मोडीनें बालबोधीपासून शक्य तेवढी मदत घेतलेली आहे खरी

१ शक १५०० पर्यंतच्या बालबोधींत 'ख' चे ऐवजां 'ष' लिहिण्याची चाल होती. ह्यणजे 'लेखन' हा शब्द बहुधा 'लेषन' असा लिहिलेला सांपडतो. तसेंच 'ळ' कार शक १२०० पर्यंत मुळांच उपलब्ध हात नाहीं. कां? संस्कृतांत 'ळ' कार नाहीं ह्यणजे उच्चारांत नाहीं ह्यणून तो लिपींत नसणें सहज आहे; परंतु 'ख' हा उच्चार असून त्याचें चिन्ह मात्र नसणें जरा चमत्कारिक आहे.

परंतु जेथें तिच्यावांचून धकलें तेथें तिनें आपलें स्वत्व कायम ठेविलें आहे.

तेव्हां या भागाचे आरंभीं विचारलेल्या प्रश्नाचें आतां उत्तर देण्यास हरकत नाही. तें असें कीं 'अशोकलिपींतील वर्ण हे शुद्ध देवनागरी नाहींत. म्हणजे संस्कृतभाषेची ती लिपि नाही. ती भेसळ आहे, अपूर्ण आहे; आणि आमच्या अर्वाचीन देवनागरीच्या आद्य रूपास्तव अन्यत्र शुद्ध व पूर्ण अशा वर्णमालेचा शोध लाविला पाहिजे; असो या विवेचनावरून एका वादाचा आपोआपच निकाल लागतो. तो प्रवाद असा:—

आमच्यांतील एक वृद्धप्रवाद.

मोडीची परंपरा जर इतक्या प्राचीन(अशोकाच्या) कालापर्यंत जाते तर सोळाव्या शतकांत ती लिपि उत्पन्न केली हें ह्मणणें संभवत नाही [सोबतचीं शक पंधराशेंचीं पत्रें पहा] दुसरी जी एक आमच्यांत समजूत आहे कीं मोडी लिपि ही राक्षसीलिपि आहे [इला देवनागरी कोणीं हि म्हणत नाहीं हें लक्षांत ठेवण्या सारखें आहे] व ती हेमाडपंतांनीं लंकेतून इकडे आणली ती मात्र अत्यन्त संभवनीय वाटते व ती जर संभाव्य ठरली तर मोडी हि अशोक [पाली] लिपीच आहे या विधानास एक अप्रत्यक्ष प्रमाण मिळेल. आमचेवर परकीयांचा एक मोठा आरोप आहे कीं ज्या गोष्टींचा आम्हांस ऐतिहासिकदृष्ट्या खुलासा करितां येत नाहीं तेथें हेमाडपंताचें नांव पुढें करण्याची आम्हांस संवयच लागली आहे. असा त्यांचा आरोप असणें साहाजिक आहे व त्याची किंमत हि कितपत करावयाची हें आम्हांस समजतें. परंतु त्यांच्या

या आरोपाचा आमचेच कित्येक बंधू अनुवाद कसे करितात हे मात्र कळत नाही. तशांत वर दिलेल्या हेमाडपंतांच्या आख्यायिकेप्रमाणे ते प्रवाद सत्य असल्यास अशी कुत्सितता प्रगट करणे तर अत्यंत गर्हणीय आहे. मला हा प्रवाद तर सत्य वाटतो व तो बरोबर समजण्यास बौद्धधर्माच्या व बौद्धवाङ्मयाच्या इतिहासाचा थोडा विचार केला पाहिजे, तो करू.

बौद्धधर्माचे जनन इकडे झाले हे सर्वश्रुतच आहे. परंतु या रोपड्याचा इकडे केव्हां हि दृढमूल असा वृक्ष बनला नाही; इतकेंच नाही परंतु पितृस्थानी असलेल्या वैदिकधर्माचा त्याच्यावर इतका परिणाम झाला की 'हळूहळू या धर्माचे भिन्नरूपत्व हि नाहीसे होत गेले'. मध्यंतरी जो काय थोडा बहुत याचा भरभराटीचा काल आर्यावर्तात गेला तो ज्यावेळी त्यास अकुतो भय अशा साम्राटांचा [अशोक व कनिष्क] पाठिंबा मिळाला त्याच वेळी; पण तेव्हां हि बुद्धभिक्षूंचा जितका आदर होता तितकाच वैदिकब्राह्मणांचा व जैनश्रमणांचा हि होता^१. तशांत बौद्धधर्माचा प्रसार जो इकडे झाला तो वैदिकधर्माची ज्या वर्णांत योग्य ओळख नाही अशांत अथवा जातिबंधनांनी वरवर भासणाऱ्या उच्चनीचभावाने असंतुष्ट झालेल्यांतच विशेषतः झालेला होता. याबद्दल वर एकदां विवेचन आलेच आहे; तथापि या गोष्टीस निराळे आणखी प्रत्यंतर प्रमाणच

1 The oldest known sculptures represent a pantheon which is really that of Hinduised Buddhism

In. An. Vol 34 p. 184

2:- Priyadarshi was equally respectful toward the Brahmins and Shramanas

In. An. Vol 32 p. 233

पाहिजे असेल तर वैदिकधर्माच्या सोज्वल रूपाची जिकडे माहिती नव्हती अशा आर्यावर्ताबाहेरील प्रदेशांत, ह्मणजे तिबेट चीन, जपान, ब्रह्मदेश, सयाम, वगैरेत, त्या धर्माचा झालेला प्रसार पाहिला ह्मणजे खात्री पटते.' त्यांतहि अशोककनिष्का सारख्या बलाढ्य राजांनीं आपल्या दोस्तांकडे अथवा सामन्तांकडे 'प्रेषित' पाठविले होते ही गोष्ट ध्यानांत ठेविली ह्मणजे तर या प्रसाराच्या अंतर्गत कारणांवा पूर्ण उलगडा होतो^२.

I:- M. In Text Vol II pp 56, 58

परंतु अलीकडे याबद्दल संशय उत्पन्न झाला आहे. ह्मणजे प्रथम सीलोनमध्ये बौद्धधर्म गेला यांत शंका नाही फक्त तेथून ब्रह्म देशांत सयामांत वगैरे गेला कीं नाही याबद्दल वाद सुरू आहे.

In. An. Vol 34 p. 84

' These inscriptions confirm in a remarkable manner the conclusions to which the recent descipherments by Barth Bergaigne Senart and Kern, of the CAMBODIAN inscriptions, inevitably tend viz that Buddhism came to the Peninsula and camboygna, not from Ceylon but from the regions on the coasts of India where the so-called Northern type of the religion was current.

2:- The countries to which missioneries were sent, according to the Edicts were as follows:-

- (1) The inhabitants of the Empire generally
- (2) The Border Nations.

योन, कांबोज, गांधार, राष्ट्रिक, पिटिनिक, आंध्र, पुलिंद, नाभांत, नाथप्रांत,

- (3) The Forest tribes

- (4) The Southern independent kingdoms

चोल, पाण्ड्य, सत्यपुत्र आणि केरलपुत्र.

- (5) Ceylon

(6) The Foreign states of the Greek king Antiochus and of Ptolemy Antigonus, Magas, and Alexander.

In. An. Vol 34 p. 181

असो. या धर्मांचें मूलस्थान कलिंग हा होता, तेथून प्रथम इ सीलोनमध्ये गेला व नंतर धर्मदूतांच्याद्वारे गंगापारच्या देशांत याचा प्रसार झाला. ज्या वेळीं बुद्धभिक्षू हे कलिंगांतून सिंहल-द्वीपांत गेले त्याच वेळीं त्यांनीं आपले धर्मग्रंथ इकडून तिकडे नेले असले पाहिजेत हें उघड आहे. हे ग्रंथ पूर्वी सांगितल्या प्रमाणें पालींत आहेत; व हेच अत्यंत पुरातन आहेत असें समजतात^१. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे बौद्धधर्माबरोबरच पालीचा ग्रंथसंग्रह इकडून सिलोनांत गेला; आज सिलोन हें या बौद्धांच्या धर्मग्रंथांचें व म्हणून पालीचें भांडार समजलें जातें^२, व आश्चर्य हें कीं पालीची जन्मभूमि जरी आर्यावर्त तरी तिच्यांतील ग्रंथांची तर असोच परंतु प्रत्यक्ष तिची हि ओळख इकडे लवकरच पार बुद्धून गेली^३; कनिष्कानंतर पूर्वीप्रमाणेंच राजाश्रय न मिळाल्यानें व वैदिक आंगि बौद्धधर्म यांतील परस्परभेद अस्पष्ट होत गेल्यानें लवकरच म्हणजे २।३ शतकांत ग्रंथ व लिपि यांचे बरोबरच धर्म हि बहुतेक नामशेष झाला.

धर्माचा जोर नाहीसा होण्यापूर्वीच भाषेची व लिपीची ओळख इकडे पूर्ण बुझली होती. तेव्हां धर्म हि थंडावल्यानंतर ७।८ शतकांनीं पुन्हां एखाद्यानें जर त्या लिपीचें पुनरुज्जीवन केलें (हेमाडपंतांनीं हि मोडीलिपीचा प्रसार केला, उत्पत्ति नव्हे) तर ती नवीन कां भासूं नये! सिलोनांतील बौद्धधर्मास दाक्षिणात्य

1:- M. In. Text Vol II p 57

2:- In Ceylon there exists an extensive Buddhist literature The text is in Pali. M In. Text Vol II p 57

3:- Rhys David on Buddhist India.

बौद्धधर्म म्हणतात. तेव्हां आमच्यापैकींच एका शोधक, विद्वान, कारकुनीपेशाच्या व अधिकारसंपन्न अशा दक्षिणात्य महाराष्ट्रीयानें लेखनास सुलभ अशी एखादी लिपि सीलानांत पाहून तिचा आपल्या इकडे हि प्रसार केला असल्यास त्यांत असंभाव्य तें काय ! पालीचें व मोडीचें अत्यंत साम्य आहे, त्या पालीचा फार मोठा संग्रह सीलानांत आहे; सीलोन, किंवा सिंहल-द्वीप यांसच आम्हीं आजपर्यंत लंका म्हणत आलों आहों लंका व राक्षस या कल्पनांचें साहचर्य आहे; तेव्हां मोडीलिपि ही राक्षसीलिपि असून ती हेमाडपंतानें लंकेतून इकडे आणिली असा जर आमच्यांत वृद्धप्रवाद असला तर आश्चर्य करण्यासारखें अथवा आम्हांस नावें ठेवण्यासारखें काय आहे! हेमाद्री विद्वान होता, शोधक होता, व सत्ताधारी होता, हें त्याच्या क्वचित उपलब्ध असलेल्या जीवनचरित्रावरून व विशेषतः त्याच्या ग्रंथावरून स्पष्ट होत आहे. तें जीवनचरित्र आज साग उपलब्ध नाही; तेव्हां या प्रश्नाचा निश्चिततेनें निकाल लागणें शक्य नाही हें खरें, तथापि पूर्वापार चालत आलेल्या वृद्धोक्तीस जर अगदींच अज्ञात अशा दिशेनें दुजोरा मिळतो तर ती सर्वथैव खोटी आहे असें ठरविण्याचा बोजा तसें म्हणणाऱ्यावर पडतो. तेव्हां हा सर्व पुरावा भ्रामक आहे असें ठरविल्यावांचून आमच्यांत पूर्वापार चालत आलेल्या समजुतीस नावें ठेवणें व त्या वृद्धोक्ती पोटांशीं बाळगणाऱ्या आमची अवहेलना करणें म्हणजे स्वतःचें मौख्य, अविचारीपणा, व धाष्टर्य प्रगट करण्यासारखें आहे. पंधरावे शतकांतील आमच्या एका महाराष्ट्रबंधूनें मोडीचा प्रसार केला काय किंवा ११ वे शतकांतील दुसऱ्या बंधूनें ती इकडे आणली याक यांत आमच्या दृष्टीनें भेद नाही. आम्हीं सर्व एकच

आहोंत. कटाक्ष काय तो अकारण होणाऱ्या आमच्या निंदेवर आहे. परकीयांना आमची निंदा खुशाल करावी तिचें निवारण करण्यास आम्हां समर्थ आहोंत. परंतु आमच्याच बंधूपैकीं एकानें तेंच तुणतुणें वाजवून त्याची 'री' ओढावी आणि ती हि अकारण, यानें मात्र अत्यंत खेद होतो. असें करणें अत्यंत उद्वेगजनक आहे. आम्हीं मनानें इतके क्षुद्र झालों आहों कीं पूर्वीच्या आमच्या महत्वांचें आकलन हि आमच्यानें होत नाहीं. तें हि न होवो. पण इतरांनीं अज्ञानानें व अढ्यतेनें त्या आमच्या तेजस्वी पूर्वजांची केलेली टवाळी ऐकून तरी निदान आपल्या स्वभावानुसार 'शांत पापं' म्हणण्याचें सोडून उलट आपण त्यांस हातभार लावावा हें त्याच महाराष्ट्रीयान्या वंशजांस शोभत नाहीं. असो, अशी बुद्धि इतःपर माझ्या महाराष्ट्रबंधूस ईश्वर न देवो.

तेव्हां 'मोडी' लिपीची उत्पत्ती शक १५६५ मध्यें ह्यणजे शिवाजीमहाराजांचे वेळीं झाली नसून तिचें उत्पादकत्व हि वाळाजीपंत चिटणीसाकडे येत नाहीं हें उघड आहे. आमच्यांत समजूत ही पण चिटणीशी वळणाची आहे. वळण ह्यणजे उत्पत्ति नव्हे. वळण ह्यणजे लिहिण्याची विशिष्ट पद्धत, अक्षरांची एक विविक्षित मोड. यावरून चिटणीसांनीं मोडी वर्णांस एक विशेष प्रकारचें वळण लाविलें या पेक्षां जास्त या समजुतीचा अर्थ होत नाहीं.

चिटणीसांस जसें मोडीच्या उत्पत्तीचें श्रेय देतां येत नाहीं तसेंच त्यांचे पूर्वी सुमार चार शतकें होऊन गेलेल्या हेमाडपंतांस हि तें देतां येत नाहीं. चिटणीसांनीं जसें मोडीस वळण लाविलें तसें हेमाडपंतांनीं तिचा फक्त प्रचार केला. मोडीची उत्पत्ति, वर सिद्ध केल्याप्रमाणें, अत्यंत पुरातन

कालांतील आहे; व आज अशोक मौर्याच्या लिपीत तिचे सर्वांत जुने असे रूप अथवा वळण उपलब्ध होते. हेंच प्रमेय आणखी एका अप्रत्यक्ष प्रमाणाने सिद्ध होते; त्याचा विचार करून हा लेख पुरा करितों.

‘ मोडीची ’ व्युत्पत्ति.

(१) ‘ मोडी ’ या शब्दाची पाश्चात्यांनी अशी व्याख्या केली आहे कीं मूर लोकांपासून उत्पन्न झालेली अथवा त्यांच्या लिपीच्या धर्तीची, जी, ती, मोरां—मोडी. ही व्याख्या अर्थात चुकीची आहे. मूरांचा व या लिपीचा अर्थाअर्थी संबंध नाही.

(२) तसेंच बालबोधीपासून अर्वाचीन कालीं मोडीची उत्पत्ति झाली आहे, असे ज्यांचे मत आहे त्यांस हि ही व्याख्या नापसंत आहे^१. त्यांचे मत असे आहे कीं ज्यांस ‘ड’ काराचा नीट उच्चार येत नाही व जे ‘ड’ चे ऐवजी ‘र’ चा उच्चार करितात [घोडा—घोरा, गाडी—गारी] अशा आंगलांनीं मोडीचे मोरी केले आहे; व ‘मोरी’ हेंच शब्दाचे मूलरूप समजून त्याचा ‘मूर’ शब्दाशी संबंध जोडून दिलेला आहे.^२ वस्तुतः ‘मोडी’ हेंच खरें रूप असून त्याचा अर्थ ‘विशिष्ट मोड जिच्यांत आहे अशी’ असा आहे. बालबोधीपासून [अर्वाचीनकालीं] मोडीची उत्पत्ति आहे असे मानले तर ‘मोडी’ या शब्दाची ही व्युत्पत्ति बरोबर

१ सेन्सस रिपोर्ट १८९१ वर मि० बेन्सची टीका पहा.

२ रा. ब. गुप्ते यांचा इंडियन अंटिक्वरी मधील ‘मोडी वर्ण’ हा लेख पहावा.

वैजंयतीचा मणि ३ रा. यांतील ‘मोडीची’ व्याख्या पहा.

दिसते; परंतु वरदिलेल्या विवेचनावरून वाचकांच्या ध्यानांत एवढें आलें असेलच कीं बालबोध्या व मोडीच्या जसा दर्शविला जातो तसा जन्यजनक संबंध नाहीं. तेव्हां अर्थांत वर दिलेली 'मोडी' शब्दाची ही दुसरी व्युत्पत्ति हि अग्राह्य ठरते. सारांश आजपर्यंत 'मोडी' शब्दाचा खरा अर्थ अनवगतच राहिला आहे. मी मोडीची व्याख्या खालीं दिल्याप्रमाणें करितों.

[३] ललितविस्तारांत चौसष्ट लिपींचीं जीं नांवां दिलीं आहेत त्यांवरून असें दिसून येईल कीं खरोष्टांची अथवा खरोष्टांची जी लिपि ती खरोष्टी किंवा खरोष्टी; मागधांची मागधी; शौरसेनांची शौरसेनी. तसेंच मौर्यांची मौर्यां; परंतु 'मौर्य' शब्दाचा अपभ्रंश हल्लीं 'मोरे' असा झालेला आहे. तेव्हां 'मोरे' यांची 'मोरी' अथवा [मध्यदेशांतील उच्चार-प्रमाणें] 'मोडी' हणजे मोडी ही मौर्यां [मौर्यलिपी] आहे.

मागें सांगितल्याप्रमाणें वर्णरचना, वर्णसंख्या, व वर्णसारूप्य यावरून 'मोडी' ही अशोकलिपि आहे. अशोक हा मौर्य कुलांतील चंद्रगुप्ताचा नातु. तेव्हां 'मोडी' ही मौर्यांची लिपि असल्यानें मी जी तिची व्याख्या केली ती जास्त सुयुक्तिक दिसते. तशांत बालबोध व मोडी यांच्या वर दर्शविलेल्या परस्परवैलक्षण्यामुळे जर बालबोधाची मोड ती मोडी ही व्युत्पत्ति अग्राह्य ठरते आणि अशोकाच्या लिपीच्या शासनांवांचून जर मोडीतील कित्येक वर्णांचें यथार्थ ज्ञान मुळींच होत नाहीं व त्यांच्या इतर वर्णांत वैरूप्य नाहीं असें प्रत्यक्ष-तेनें शाबित होतें, तर मग मौर्यांची लिपि ती मौर्यां [अथवा 'अपभ्रष्ट मोरी-मोडी,] हीच व्याख्या ग्राह्य होय.

उपसंहार

अशा रीतीने आमच्या वर्णमालेचे जनकत्व त्याम्हांकडेच आहे व ती आम्हीं अत्यन्त प्राचीन कालीं अस्तित्वांत आणली आहे; तसेंच, ' देवनागरी ' वर्णमाला निर्दोष असून इतर वर्णमाला सदोष असल्याने त्या सर्वांहून ही श्रेष्ठ आहे असे पहिल्या भागांत दाखविले आहे.

दुसऱ्या भागांत मोडीचे विवेचन आहे. मोडी व अशोक लिपि या एक आहेत. मोडीची ही उपपत्ति अगदीं नवीनच असल्याने ती साधक बाधक प्रमाणांचा यथायोग्य उहापोह करून अभियुक्त भाषेत वाचकापुढे मांडण्यास मजपेक्षा अधिक विद्वान आणि लिपीशास्त्रवेत्ता असा पाहिजे होता, हे उघड आहे; परंतु श्री ज्ञानेश्वरांच्या उक्त्यनुसार
पांखफुटें पाखरूं । नुडे तरी नभींच थिरूं ॥
गगन आक्रमी सत्वरूं । तो गरूड हि तेथ ॥

मी हि हे धाडस केले आहे. मोडीचे व अशोकलिपीचे सादृश्य दाखविण्यास मी जीं प्रमाणें दिलीं आहेत, तीं कदाचित् एकेकटीं माझ्या म्हणण्याची सत्यता पटविण्यास पुरेशी नसतील; परंतु ती परस्पराश्रयी असल्याने त्या सर्वांचा एककालीं विचार केला तर मी प्रतिपादन केलेल्या प्रमेयांची सत्यता विंबल्यावांचून राहणार नाही, असे वाटते. निदान यायोगें माझ्या वाचकांची या दिशेने विचारप्रवृत्ति झाली तरी मी स्वतःस कृतकार्य झालों असे समजेन.

REFBK-0019549

REFBK-0019549